

Achtergrondstudie

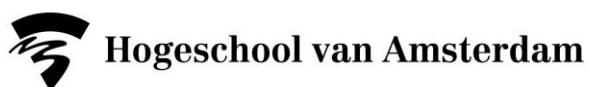
LVB, schulden en werk

Interventies voor mensen met een LVB gericht op arbeidsparticipatie of schulden

Interventies voor mensen met een LVB gericht op arbeidsparticipatie of schulden

Een literatuurstudie naar effectieve interventies.

Deze achtergrondstudie is onderdeel van het rapport 'LVB, schulden en werk. Verkenning van de ondersteuningsbehoefte van mensen met een licht verstandelijke beperking bij de aanpak van financiële problemen ter bevordering van hun arbeidsparticipatie.'

Rosine van Dam
Hogeschool van Amsterdam, lectoraat Armoede Interventies
juni 2018

Dit betreft de achtergrondstudie behorende bij de verkenning 'LVB, schulden en werk'. Deze achtergrondstudie bestaat uit twee literatuurstudies.

De achtergrondstudie is gebaseerd op een deel van het literatuuronderzoek van een promotieonderzoek van het lectoraat Armoede Interventies van de HvA. Binnen dit promotieonderzoek worden verschillende interventies onderzocht op het terrein van mensen met een LVB en schulden op hun effectiviteit. Hierbij wordt o.a. gekeken naar: budgetbeheer, beschermingsbewind, inkomensbeheer, de budgettraining 'Grip op je Knip' en andere aanpalende activiteiten.

Inleiding

Mensen met een licht verstandelijke beperking (LVB) ervaren niet alleen problemen op conceptueel niveau (begrip van taal, cijfers en tijd), maar ook in sociale en praktische vaardigheden (huishouden, OV, werk, en zelfverzorging) (De Vrij & Kaal, 2015). Vanwege de beperkingen die deze groep¹ kent en de veelal bijkomende en langdurige problemen is vaak specifieke zorg nodig (ibid.). De belangstelling voor mensen met een LVB is de laatste jaren flink toegenomen (SCP, 2014). Wetenschappers en zorginstellingen zijn bezig geweest om interventies te ontwikkelen en aan te passen aan de specifieke kenmerken en problematiek van deze groep, met name voor jeugdigen met een LVB (Zoom, 2012). Zo zijn ook veel interventies of instrumenten ontwikkeld of aangepast die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB of schulden bij deze groep. In Nederland - maar ook in het buitenland - is weinig onderzoek gedaan naar de effectiviteit van deze groepen interventies. Ondanks de groeiende belangstelling voor de groep van mensen met een LVB is er weinig bekend over de effectiviteit van interventies die zich richten op deze doelgroep. Er is nog een gebrek aan interventies waarvan *bewezen* is dat ze effectief zijn (De Wit, Moonen & Douma, 2012).

In deze achtergrondstudie geven de literatuurstudies een overzicht van de beschikbare interventies voor mensen met een LVB gericht op de arbeidsparticipatie of schulden. Daarnaast wordt gekeken in hoeverre deze interventies voldoen aan de richtlijn Effectieve Interventies LVB en wordt besproken wat er bekend is over de effectiviteit van deze interventies. In het kader van de literatuurstudies is ook gekeken naar de beschikbaarheid van cijfers over de omvang van de groep mensen met een LVB en financiële problemen.

In de literatuurstudies wordt achtereenvolgend besproken:

- Hoofdstuk één gaat in op wat er inmiddels bekend is over werkzame factoren binnen interventies die zich richten op mensen met een LVB. Dit hoofdstuk is gebaseerd op de werkzame factoren die staan beschreven in de Richtlijn Effectieve Interventies LVB van het Landelijk Kenniscentrum LVB.
- In hoofdstuk twee worden interventies die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB besproken en hoofdstuk drie gaat in op interventies die zich richten op mensen met een LVB en schulden. Beide hoofdstukken hebben de volgende opbouw:
 - Eerst wordt kort ingegaan op de relatie tussen arbeidsparticipatie/schulden en mensen met een LVB².
 - Daarna wordt een overzicht gegeven van de verschillende interventies en tools/instrumenten die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB.
 - Vervolgens wordt gekeken hoe binnen deze interventies rekening wordt gehouden met de zes aandachtspunten die zijn geformuleerd binnen de Richtlijn Effectieve Interventies LVB.
- Als laatste wordt in hoofdstuk vier een overkoepelde conclusie gegeven.

¹ De groep van mensen met een LVB is zeer divers, met betrekking tot onder andere de achtergrondkenmerken, problemen die ze hebben en hun ondersteuningsbehoeften. Naast leerproblemen hebben ze veelal ook gedrags- en psychiatrische problemen. Ook kan de LVB-groep moeite hebben met maatschappelijk functioneren (Soenen, 2016).

² Er is redelijk veel literatuur over jongeren en jongvolwassenen met een LVB in relatie tot arbeidsparticipatie, in tegenstelling tot literatuur over volwassenen met een LVB. Daarom wordt in dit stuk relatief vaak verwezen naar jongeren en jongvolwassenen met een LVB.

1 Werkzame factoren binnen interventies voor mensen met een LVB

Het beschikbare onderzoek naar de effectiviteit van interventies die zich richten op mensen met een LVB heeft vooral betrekking op de werkzame elementen in interventies voor jongeren met een LVB. Deze werkzame elementen zijn uitgewerkt in de Richtlijn Effectieve Interventies LVB door het Landelijk Kenniscentrum LVB (De Wit et al., 2012). In de richtlijn staan aanbevelingen die moeten bijdragen aan het zo goed mogelijk laten aansluiten van op gedragsverandering gerichte interventies bij de LVB-doelgroep. Om een beeld te krijgen waaraan interventies die zich richten op arbeidsparticipatie van volwassenen met een LVB moeten voldoen, bespreken we eerst de belangrijkste inzichten uit de Richtlijn Effectieve Interventies LVB. Zodat we deze inzichten naast de interventies die zich richten op arbeidsparticipatie van de LVB-doelgroep kunnen leggen.

1.1 Totstandkoming Richtlijn effectieve interventies LVB

De richtlijn is tot stand gekomen op basis van verschillende onderzoeksstappen (De Wit et al., 2012, p. 13). De belangrijkste stap en basis voor de aanbevelingen in de richtlijn was het literatuuronderzoek. De literatuurstudie focuste op de kenmerken van een LVB en aanpassingen die nodig zijn bij interventies die zich richten op het veranderen van gedrag bij jeugdigen met een LVB. Daarna zijn er interviews afgenomen bij deskundigen betreffende de behandeling van jeugdigen met een LVB. Deze interviews werden gehouden volgens een vast format met een van tevoren opgestelde vragenlijst. Door middel van de interviews is kennis verzameld over werkzame factoren in interventies die zich richten op jeugdigen met een LVB. Vervolgens zijn de bevindingen uit de interviews over hoe een interventie moet worden aangepast aan de LVB getoetst aan de bevindingen uit de literatuurstudie (ibid.). Daarna is een voorlopige richtlijn opgesteld. In de voorlopige richtlijn stonden aanbevelingen voor het ontwikkelen of aanpassen van gedragsveranderende interventies voor jeugdigen met een LVB. Deze richtlijn is vervolgens voorgelegd aan een groep professionals, bestaande uit onder andere onderzoekers, GZ-psychologen en orthopedagogen die werken met en voor de LVB-doelgroep. De professionals hebben op basis van de voorlopige richtlijn adviezen gegeven. Deze adviezen zijn daarna weer getoetst aan de bevindingen uit de literatuur. Vervolgens is de definitieve richtlijn opgesteld (ibid., p. 13-16).

1.1 Richtlijn effectieve interventies LVB

Belangrijk is te weten welke algemene factoren werkzaam zijn bij interventies die zich specifiek richten op mensen met een LVB. Werkzame factoren zijn factoren die een rol spelen bij de haalbaarheid en effectiviteit van een interventie. Onder professionals die werken met jeugdigen met een LVB is er overeenstemming dat deze groep een specifieke aanpak behoeft (De Wit et al., 2012). Dit is in lijn met bevindingen van Van Nieuwenhuijzen, Orobio de Castro en Matthys (2006) dat jeugdigen met een lager intellectueel functioneren minder baat hebben bij reguliere psychosociale behandelingen dan jeugdigen met een 'normaal' intellectueel functioneren. De complexiteit van de LVB-problematiek van jeugdigen met een LVB vraagt om een specifieke en integrale aanpak (De Wit et al., 2012). De Wit et al. (2012, p. 40) hebben aanbevelingen³ opgesteld als aandachtspunten. De aanbevelingen richten zich op de vormgeving van de uitvoering van de interventie en daarnaast de randvoorwaarden. Deze zijn opgesteld rekening houdend met de LVB. Interventies voor jongeren

³ De aanbevelingen uit de Richtlijn Effectieve Interventies LVB zeggen alleen iets over de mate waarin de effectiviteit mogelijk is wanneer er rekening wordt gehouden met deze aanbevelingen. Het zijn noodzakelijke randvoorwaarden waaraan de interventies moeten voldoen, maar de mate van effectiviteit wordt ook bepaald door de verdere invulling en uitvoering van de interventie.

met een LVB dienen goed rekening te houden met deze aanbevelingen om de kans op een positief behandelresultaat te vergroten, door aan te sluiten op de LVB, nadat is bepaald welke interventie ingezet zal gaan worden (ibid.). De richtlijn richt zich voornamelijk op interventies voor jongeren met een LVB, echter de richtlijn is ook goed toepasbaar bij interventies voor volwassenen met een LVB (Mulder, 2015).

De belangrijkste aanbevelingen waar interventies rekening mee dienen te houden, zijn:

1. Uitgebreidere diagnostiek;
2. Afstemmen van de communicatie;
3. Concreet maken van de oefenstof;
4. Voorstructureren en vereenvoudigen;
5. Netwerk en generalisatie;
6. Veilige en positieve leeromgeving.

Deze punten worden hieronder verder toegelicht.

Ad 1: Uitgebreidere diagnostiek

Vanwege grote verschillen in zowel cognitieve vermogens als het niveau van het sociaal functioneren binnen de groep van mensen met een LVB is het van belang dat goede individuele neuropsychologische diagnostiek plaatsvindt voordat tot begeleiding wordt overgegaan. De kans dat mensen met een LVB worden onder- of overschat in het cognitieve functioneren en/of sociaal-emotioneel functioneren is anders (te) groot. Door middel van de diagnostiek moet in kaart worden gebracht wat de sterke en zwakke kanten zijn van de cognitieve vermogens van de cliënt en er moet een inschatting worden gemaakt wat het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau is. Verder moet ook rekening worden gehouden met de interactie tussen de kenmerken van een LVB en de gedragsproblematiek. De LVB kan namelijk de gedragsproblemen in stand houden (De Wit et al., 2012, p. 41).

Ad 2: Afstemmen van de communicatie

Vanwege het beperkte werkgeheugen hebben mensen met een LVB meer moeite met leren (het opslaan van informatie) en het taalgebruik en -begrip blijft achter. Ook hebben mensen met een LVB meer moeite met (verbale) informatieverwerking en de productie daarvan. Het risico ontstaat dat als er geen rekening wordt gehouden met de LVB deze groep wordt overvraagd.

De richtlijn adviseert daarom om de communicatie af te stemmen op mensen met een LVB, door als professional:

- het taalgebruik te vereenvoudigen;
- na te gaan of je elkaar begrijpt;
- en visuele ondersteuning te gebruiken (De Wit et al., 2012, p. 42).

Dit sluit ook aan bij de bevindingen van Neijmeijer, Moerdijk, Veneberg en Muusse (2010). Zij stellen dat de professional aan dient te sluiten bij het taalniveau van de cliënt door eenvoudige woorden te gebruiken en langzaam en bondig het verhaal te vertellen. Het is belangrijk dat de professional veel herhaalt en dat de professional mensen met een LVB ook zelf veel laat herhalen. Abstracte begrippen kunnen in gesprekken tussen begeleider en cliënt het beste zoveel mogelijk worden vermeden. Daarnaast kan het verhaal worden ondersteund met visueel materiaal (Neijmeijer et al., 2010).

Ad 3: Concreet maken van de oefenstof

Mensen met een LVB hebben moeite met abstract denken. Leren vindt dan ook voornamelijk plaats door concrete ervaringen. Door tijdens de interventie de stof te concretiseren en zichtbaar te maken, zal de oefenstof sneller aansluiten bij de belevingswereld. Hierdoor krijgt het meer betekenis voor mensen met een LVB en is de kans groter dat de oefenstof wordt begrepen. Het concreet maken van de oefenstof kan worden gedaan door gebruik te maken van voorbeelden die aansluiten bij de belevingswereld van mensen met een LVB. Daarnaast kan ook gebruik worden gemaakt van herkenbare plaatjes of foto's. Verder is het belangrijk om vooral veel te oefenen met mensen met een LVB in plaats van alleen te vertellen (De Wit et al., 2012, p. 43).

Dit komt ook naar voren in onderzoek van Neijmeijer et al. (2010). Zij stellen dat de professional zo min mogelijk moet vertellen aan mensen met een LVB wat ze al dan niet *moeten* doen en dat ze zoveel mogelijk

leren in de praktijk. Het liefste in een natuurlijke omgeving. Op die manier zouden mensen met een LVB meer opsteken.

Ad 4: Voorstructureren en vereenvoudigen

Mensen met een LVB hebben meer moeite met het structureren van informatie en met het scheiden van hoofden en bijzaken. De richtlijn adviseert daarom om de oefenstof en informatie voor te structureren en te vereenvoudigen. Op die manier wordt het werkgeheugen van mensen met een LVB niet overbelast. De professional dient mensen met een LVB meer externe sturing te geven en meer structuur te bieden. Daarnaast moet de professional de oefenstof vereenvoudigen, doseren en ordenen. Mensen met een LVB hebben meer moeite met het houden van overzicht en langdurige concentratie, verder verwerken ze ook informatie langzamer. Daarom moet er meer tijd worden gereserveerd door de professional voor mensen met een LVB. Bijvoorbeeld door extra sessies in te plannen (De Wit et al., 2012, p. 44-45).

Bovenstaand is ook in lijn met de bevindingen van Neijmeijer et al. (2010). Uit het onderzoek komt verder naar voren dat het van belang is dat mensen met een LVB structuur wordt geboden door de professional. Ook moeten ze weten wat de begeleider van hen verwacht. De professional moet de begeleiding in kleine en haalbare stappen met de cliënten doorlopen, zodat ze een goed beeld krijgen hoe het traject eruit ziet.

Ad 5: Netwerk en generalisatie

Veelal hebben mensen met een LVB een beperkt sociaal netwerk. Daarnaast hebben de ouders van LVB-jeugdigen veelal onvoldoende inzicht in de problematiek van hun kinderen en daarnaast ook ontoereikende opvoedingsvaardigheden. Ook is er de mogelijkheid dat niet alleen de kinderen maar ook de ouders een LVB hebben.

Het is van belang om de ouders en de omgeving (het sociale netwerk) te betrekken om de begeleiding te laten slagen. Verder kan zo ook het geleerde worden gegeneraliseerd naar andere situaties en omgevingen. Interventies moeten zich richten op het vergroten en verstevigen van het sociale netwerk van mensen met een LVB en aandacht besteden aan het vasthouden en toepassen van het geleerde in de praktijk (De Wit et al., 2012, p. 46-47).

Ad 6: Veilige en positieve leeromgeving

Als laatste adviseert de richtlijn om te zorgen voor een veilige en positieve leeromgeving. De manier waarop professionals omgaan met (behandel)afspraken is van cruciaal belang voor het laten slagen van de interventie. Hierbij dient de professional mensen met een LVB te motiveren en het zelfvertrouwen te vergroten. Een positieve en veilige leeromgeving wordt gecreëerd door veel aandacht te hebben voor de werkrelatie tussen de professional en de cliënt (De Wit et al., 2012, p. 48-49).

Dit komt ook naar voren in onderzoek van Neijmeijer et al. (2010). Daaruit blijkt dat de professional dient te zorgen voor een veilige omgeving. Dit kan geboden worden door een vertrouwensband op te bouwen, cliënten vriendelijk tegemoet te treden, hen te accepteren en door empathie en begrip te tonen (ibid.). Embregts (2009) stelt verder dat een steunende, positieve benadering van de professional bijdraagt aan de ontwikkeling van nieuwe vaardigheden bij mensen met een LVB. De professional moet zoveel mogelijk de cliënt aanspreken op zijn of haar mogelijkheden en niet op de beperkingen (ibid.).

2 Interventies gericht op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB

Dit hoofdstuk gaat in op interventies die zich richten op de arbeidsparticipatie van mensen met een LVB. Eerst wordt de relatie tussen mensen met een LVB en arbeidstoeleiding besproken. Daarna wordt een overzicht gegeven van de verschillende interventies die er zijn op dit gebied. Vervolgens wordt gekeken in hoeverre deze interventies voldoen aan de richtlijn Effectieve interventies LVB en wat er bekend is over de effectiviteit. Tot slot volgt de conclusie.

1.1 De relatie tussen mensen met een LVB en arbeidsparticipatie

De overheid hecht steeds meer waarde aan reguliere arbeidsparticipatie van mensen met een LVB (Van den Berg, Heuts, Van Horssen & Kruis, 2013). Met de komst van de Participatiewet op 1 januari 2015 zijn gemeenten verantwoordelijk geworden voor de arbeidstoeleiding van een groot deel van mensen met een LVB. Vanaf dat moment ontvangen onder andere mensen met een LVB die nieuw instromen geen Wajong-uitkering meer, maar vallen zij onder de Participatiewet. In het kader van de Participatiewet hebben werkgevers met de overheid afgesproken meer banen vrij te maken voor mensen met een arbeidsbeperking. De laatste jaren is ook de toegang tot de Sociale Werkplaatsvoorziening beperkt. Daarnaast hebben sociale partners in het Sociaal Akkoord afspraken gemaakt over de opname van mensen met een arbeidsbeperking op de reguliere arbeidsmarkt (ibid.). Echter, het lot van veel mensen met een LVB op de arbeidsmarkt is: een tijdelijke baan, financiële onzekerheid en maar weinig vertrouwen in hun zelfstandige kwaliteiten (Moonen, 2017). Ondanks stimulerende maatregelen van de overheid, zoals subsidies voor het aannemen van mensen met een LVB, valt de positie van deze groep op de arbeidsmarkt nog erg tegen. Veel werkgevers zijn huiverig als het gaat om het aannemen van mensen met een LVB. Veelal hebben mensen met een LVB intensievere begeleiding nodig dan mensen zonder een LVB, maar werkgevers zijn vaak niet bereid om daarin te investeren (ibid.).

Cardol, Speet & Rijken (2007) stellen dat het verkrijgen en behouden van werk voor mensen met een verstandelijke beperking goed mogelijk is. Onderzoek uit het buitenland toont aan dat de duur dat iemand met een verstandelijke beperking op één werkplek blijft niet afwijkt van de gemiddelde duur van iemand zonder beperkingen (Howarth et al., 2006). Uit het onderzoek bleek dat de meest voorkomende reden voor werkgevers om het arbeidscontract van mensen met een LVB te beëindigen teveel afwezigheid was of het feit dat zij niet alle taken konden uitvoeren. De mensen met een LVB gaven als reden onder meer aan dat zij het werk niet leuk vonden en daarom op eigen initiatief hun contract beëindigden (ibid.).

Uit verschillende onderzoeken (Van den Berg, et al., 2013; Groenewoud, Mallee, Witvliet & Blommesteijn, 2014; Bakker, Pickles, De Wit, Borghouts-van de Pas & Peters, 2014; Van Lierop, 2002) komt naar voren dat jongeren en volwassenen met een LVB vaak graag willen werken. Ze willen onderdeel uitmaken van de maatschappij door te werken en geen uitkering te hebben (Van den Berg, et al., 2013). Echter, het blijkt dat jongeren met een LVB vaak werkwenen hebben die lastig zijn te realiseren in de praktijk, vanwege de beperkingen en competenties die zij hebben. De LVB-jongeren moeten aanvaarden dat hun wensen niet altijd haalbaar zijn op een bepaald niveau in een steeds meer eisende reguliere arbeidsmarkt (Groenewoud et al., 2014; Bakker et al., 2014). Uit onderzoek van Cardol et al. (2007) blijkt dat een gedeelte van de mensen met een LVB hun eigen niveau te hoog vindt om in een sociale werkplaats te werken. Het werk in de sociale werkplaats vinden zij ook 'vreselijk dom'. Ze voelen zich daardoor niet thuis in een sociale werkplaats, mede omdat ze het idee hebben meer te kunnen. Uit het onderzoek bleek dat twintig procent van de mensen met een LVB wil werken met mensen zonder een verstandelijke beperking. Daarentegen wil 63 procent van de

respondenten niet werken met mensen zonder een verstandelijke beperking. Dit heeft als reden dat ze zich buitengesloten voelen in een regulier bedrijf (ibid.).

Voor mensen met een LVB is het hebben van een baan een belangrijke stap om zo normaal mogelijk deel te nemen aan de samenleving. Deze arbeidsparticipatie van mensen met een LVB leidt veelal tot het vergroten van hun zelfvertrouwen (Goede, Tali & Taal, 2004). Ook wordt hierdoor het sociale netwerk en hun zelfstandigheid vergroot (Goede et al., 2004; Kwekkeboom & Van Weert, 2008). Voor jongeren met een LVB blijkt het vinden en behouden van een geschikte baan erg belangrijk voor hun functioneren en hun zelfvertrouwen (Goede et al., 2004; Biederman, Faraone, Spencer, Mick, Monuteaux & Aleardi, 2006). Uit onderzoek onder volwassenen met een LVB blijkt dat het hebben van werk een positieve invloed heeft op hun autonomie, zelfwaardering en kwaliteit van leven (Van Lierop, 2002). Ook heeft werk een positieve invloed op de financiële positie van mensen met een LVB (Cardol et al., 2007). Door een zinnige dagbesteding wordt daarnaast de kans beperkt dat mensen met een LVB terecht komen in een slechte invloedssfeer. Deze slechte invloedssfeer kan weer aanleiding zijn tot criminaliteit (Collot d'Escury, 2007). Jongeren met een LVB maken daar sowieso al meer kans op (ibid.). Maar wat zijn nu belemmerende en succesfactoren bij arbeidsparticipatie voor mensen met een LVB? Dat wordt in de volgende paragrafen besproken.

Belemmerende factoren voor arbeidsparticipatie van mensen met een LVB

Uit verschillende onderzoeken komen belemmerende factoren naar voren voor arbeidsparticipatie van mensen met een LVB. Van Lierop (2002) stelt dat redenen voor het niet-succesvol zijn van arbeidsintegratieprogramma's vaak te maken hebben met het onderschatten van de potentiële arbeidscapaciteiten van mensen met een LVB door hun begeleiders en werkgevers (ibid.).

Daarbij is het ontbreken van ondersteuning vanuit het informele netwerk een belemmerende factor voor duurzame arbeidsparticipatie. Bij relatief veel jongeren met een LVB is er sprake van een problematische verhouding met ouders en/of van ouders met problemen. Het ontbreken van een rolmodel en stimulans vanuit de directe omgeving zorgt veelal voor het ontbreken van het gewenste gedrag wat nodig is voor een duurzame arbeidsrelatie (Van der Loos, Van den Berg & Wever, 2014). Uit onderzoek van Bakker et al. (2014) blijkt dat de houding ten aanzien van werk van de sociale omgeving ook een belemmerende factor kan zijn ten aanzien van arbeidsparticipatie van mensen met een LVB. De houding ten opzichte van geld kan hierbij een rol spelen, bijvoorbeeld: 'Waarom zou je gaan werken als je een uitkering kan krijgen?'

Het gebrek aan sociale vaardigheden met een gedragsstoornis of andere bijkomende problematiek heeft ook een negatieve invloed op de arbeidsparticipatie. Bij veel jongeren met een LVB, waar geen sprake is van duurzame arbeidsparticipatie, zijn gedragsstoornissen en daaruit voortvloeiende conflicten met o.a. collega's of werkgevers en problemen daarvan een oorzaak (Van der Loos et al., 2014).

Het niet beschikken over een realistisch zelfbeeld en weinig inzicht in eigen capaciteiten is ook een belemmerende factor. Bij veel jongeren met een LVB zonder duurzame arbeidsparticipatie wordt de jongere belemmerd door een overspannen beeld van het eigen kunnen. De jongeren zijn veelal in eerste instantie goed in staat om zich beter voor te doen. Daarna volgen grote teleurstellingen, zowel bij de jongere als bij de werkgever (Van der Loos et al., 2014).

Als mensen met een LVB een baan hebben kan het lastiger zijn om die te behouden, in tegenstelling tot mensen met een beperking. Zo zullen zij bijvoorbeeld:

- Minder vermogen hebben om samen te werken met anderen;
- Vaker te laat zijn;
- Zonder aankondiging een dag verzuimen;
- Ongepast gedrag vertonen op de werkvloer;
- Moeite hebben met veranderingen, nieuwe taken of routines aanleren;
- Soms het overzicht verliezen als ze ineens te maken krijgen met veel regels (o.a. Moonen, 2017).

Naast belemmerende factoren zijn er ook bepaalde succesfactoren voor de arbeidstoeleiding van mensen met een LVB. De volgende paragraaf gaat in op deze belangrijke succesfactoren.

Belangrijke succesfactoren voor arbeidsparticipatie van mensen met een LVB

Uit verschillende onderzoeken komen ook belangrijke succesfactoren naar voren bij de arbeidsparticipatie van mensen met een LVB. In verschillende internationale studies naar succesfactoren voor arbeidsparticipatie wordt het belang van de juiste ondersteuning benadrukt, zowel ondersteuning voor werknemers met LVB als voor werkgevers (Hernandez & Keys, 2000). Als werkgevers goede ondersteuning krijgen zijn ze eerder geneigd werknemers met een LVB in dienst te nemen. Daarnaast oordelen werkgevers, wanneer zij mensen met een LVB in dienst hebben (gehad), over het algemeen positief over de kwaliteiten van de werknemers. De werkgevers vinden mensen met een LVB betrouwbare en harde werkers (ibid.).

Een belangrijke succesfactor is verder de begeleiding bij het vinden en het behouden van werk (Bakker et al., 2014). Een goede match tussen de jongere en de werkgever is een belangrijke voorwaarde, net als de werkzaamheden. In de praktijk blijkt dat werkgevers vaak niet voldoende tijd en expertise hebben om een goede werkplek te creëren voor en goede ondersteuning te bieden aan jongeren met een LVB. Voor veel jongeren met een LVB is het belangrijk om een professional, bijvoorbeeld een jobcoach, in te zetten. De professional kan de jongere helpen bij het vinden en behouden van regulier werk. De werkgevers moeten ook goed worden geïnformeerd over jongeren met een LVB (ibid.). Ondersteuning op de werkplek door collega's blijkt voor het vinden en behouden van werk belangrijker dan de mate van de LVB (Van Lierop, 2002; Howarth et al., 2006). De ondersteuning die mensen met een LVB van collega's ontvangen, zorgt voor een aanzienlijkere interactie en saamhorigheid tussen collega's en de werknemer met LVB. Daarnaast leidt het ook tot minder gebruik van ondersteuningsuren (Van Lierop, 2002). Dit kan een voordeel zijn vergeleken met ondersteuning door een jobcoach. Het hebben van een jobcoach biedt echter weer voordelen bij het zoeken van een nieuwe baan (Howarth et al., 2006; Groenewoud et al., 2014).

Een volgende succesfactor is het beschikken over sociale en werknemersvaardigheden. Daarbij is een realistisch zelfbeeld van mensen met een LVB een belangrijke randvoorwaarde. Zonder een realistisch zelfbeeld lukt het veelal mensen met een LVB niet om tot een duurzame arbeidsrelatie te komen (Van der Loos, Van den Berg & Wever, 2014). Veel mensen met een LVB ondervinden problemen in het contact met anderen, wat kan zorgen voor problemen op de arbeidsmarkt (Bakker et al., 2014). Trainingen die gericht zijn op het verbeteren van de sociale en werknemersvaardigheden zouden van groot belang zijn. De aandacht voor deze vaardigheden moet niet beperkt blijven tot één cursus of een moment, maar moet gedurende de gehele schoolloopbaan en in de ondersteuning een plek krijgen (ibid.).

Uit onderzoek van onder andere Holwerda et al. (2012) en Bakker et al. (2014) blijkt dat de sociale context voor mensen met een LVB een belangrijke factor is, voor zowel het vinden van werk als het behouden van werk. Het is daarom van belang dat het sociale netwerk van mensen met een LVB wordt betrokken bij het opstellen van een participatieplan en de uitvoering daarvan, om op die manier de kans op arbeidsparticipatie te vergroten. Daarnaast is het belangrijk dat er in de sociale omgeving sprake is van een rolmodel waaraan mensen met een LVB zich kunnen spiegelen (ibid.).

Professionals die jongeren met een LVB richting werk begeleiden stellen dat het belangrijk is om jongeren met een LVB vroegtijdig te signaleren en een diagnose te stellen. Op die manier kan er eerder en met beter passende interventies ondersteuning aan deze groep worden geboden (Groenewoud et al., 2014; Bakker et al., 2014).

Daarnaast moet op scholen niet alleen aandacht zijn voor vervolgonderwijs, maar ook op arbeidsparticipatie (Bakker et al., 2014). De arbeidsoriëntatie in zowel het voorgezet speciaal onderwijs als het praktijkonderwijs is nog vrij beperkt. Bij weinig jongeren is sprake van een vroege arbeidsoriëntatie. Om de arbeidsparticipatie van jongeren met een LVB te vergroten zou de arbeidsoriëntatie zo vroeg mogelijk moeten starten (ibid.).

2.1 Welke interventies en instrumenten zijn er die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB?

Er zijn veel verschillende interventies en projecten⁴ die zich richten op de arbeidsparticipatie van mensen met een LVB. Veel van deze interventies zijn gericht op jongeren met een LVB. Naast interventies zijn er ook veel projecten, die van grote waarde zijn, maar waarvan het aantal en vaak tijdelijke karakter ook laat zien dat *de reguliere infrastructuur* diverse lacunes kent. Dit heeft mede als oorzaak dat de huidige infrastructuur erg versnipperd, aanbodgericht en bureaucratisch is (Ecorys, 2012).

Interventies en instrumenten kunnen gericht zijn op de mensen met een LVB zelf, op de (potentiële) werkgever of op de sociale omgeving/steunsysteem (familieleden, vrienden en hulpverleners). De keuze voor een interventie hangt veelal af van de behoeften, beperkingen en mogelijkheden van mensen met een LVB en de andere betrokkenen. Omdat het aanbod aan interventies en instrumenten die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB groot is, is ervoor gekozen om belangrijke en inhoudelijk verschillende interventies en instrumenten te bespreken. Daarnaast is er voornamelijk gekeken naar interventies en instrumenten die zich richten op de arbeidsparticipatie van volwassenen met een LVB. Veelal zijn er ook meerdere interventies of instrumenten die deels dezelfde opzet hebben. Dan is er voor gekozen om daarvan een of enkele voorbeeld(en) te bespreken.

Er zijn verschillende methodieken die worden ingezet om mensen met een LVB te begeleiden naar een baan en te begeleiden in het behouden van werk. Een van de belangrijkste methodieken om mensen met een LVB naar werk toe te leiden is het begeleid werken, ook wel *supported employment* genoemd. De methodiek is ontstaan in de Verenigde Staten (Groenewoud et al, 2014). De methodiek is ontwikkeld met als uitgangspunt dat met de juiste begeleiding mensen met ernstige handicaps kunnen en moeten worden geïntegreerd op de reguliere arbeidsmarkt (Ketelaars & Van Weeghel, 1994, geciteerd in Hagen, Overmars-Marx, Van Soest & Mulder, 2010). Mensen met een LVB vinden veelal werk via de 'supported employment-methodiek', waarbij wordt uitgegaan van het principe dat alle aspecten van de arbeidsintegratie aandacht dienen te krijgen (Van Lierop, 2002). Er wordt van uitgegaan dat er een leerproces op de werkvloer plaatsvindt en dat er meer naar de mogelijkheden dan naar de beperkingen van de werknemer gekeken wordt (ibid.). Veel re-integratiebedrijven passen deze methodiek toe (Groenewoud et al, 2014). Verschillende interventies die hieronder worden genoemd vallen onder de supported employment-methodiek. Vandaar dat deze methodiek hier even apart wordt benoemd.

Interventies voor mensen met een LVB gericht op arbeidsparticipatie

Werkend leren

Er zijn verschillende organisaties die mensen met een LVB begeleiden bij het vinden en behouden van werk. Daarnaast worden ook werkgevers ondersteunt bij de werving van geschikte werknemers en worden klanten geplaatst in een passende werkomgeving. Voorbeelden zijn:

- **Enspiratie:** Enspiratie richt zich op mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt, het gaat dus niet alleen om mensen met een LVB. Het doel is om 'mensen te ontwikkelen in een commerciële context, zodat er loonwaarde ontstaat'. Vanuit Enspiratie wordt samengewerkt met werkgevers, gemeenten en zorginstellingen. Ze begeleiden jongeren met een afstand tot de arbeidsmarkt naar werk, door middel van jobcoaching en persoonlijke begeleiding van Wajongers in de horeca. De jongeren werken in sociale ondernemingen tot het moment dat zij door kunnen stromen naar de horeca (Enspiratie, n.d.).
- **In Bedrijf:** De methode In Bedrijf (voorheen Lerend Werken) is een samenwerkingsverband tussen werkgevers, re-integratiebedrijven, opleidingsinstellingen en mogelijke gemeenten en het UWV. Het biedt leerwerktrajecten aan volwassen werkzoekenden, dus ook voor volwassenen met een LVB.

Harrie - CNV Jongeren en Vilans

CNV Jongeren en Vilans hebben 'Harrie' ontwikkeld. Harrie is de personificatie van 'de ideale collega-werknemer' en biedt begeleiding aan werknemers met een arbeidsbeperking. Wanneer een werknemer met

⁴ In deze paragraaf wordt telkens een korte beschrijving gegeven van de verschillende interventies en instrumenten. In de bijlage is een overzicht opgenomen van de websites van verschillende interventies en instrumenten waar meer informatie kan worden geraadpleegd.

een arbeidsbeperking ondersteund wordt door een naaste collega, is de kans op succesvolle arbeidsparticipatie aanzienlijk hoger. De werknemer die de collega met een arbeidsbeperking begeleidt, moet over bepaalde kwaliteiten beschikken, namelijk: hulpvaardig, alert, realistisch, rustig, instruerend en eerlijk (HARRIE). De rol van de 'Harrie' is:

- Harrie begeleidt de werknemer met een arbeidsbeperking op de werkvloer, ook op het gebied van de werkzaamheden.
- Harrie is het directe aanspreekpunt op de werkvloer voor de werknemer met een arbeidsbeperking.
- Harrie is het aanspreekpunt over de werknemer met een arbeidsbeperking voor de leidinggevende, het team en voor externen (Harrie, n.d.).

Jobcoach

Een onderdeel van de begeleid werken-methodiek is het inzetten van een jobcoach. Jobcoaching is een vorm van intensieve begeleiding van werknemers met een LVB bij hun huidige en/of toekomstige werkgever. Een jobcoach wordt ingezet om mensen met een LVB te ondersteunen om hun werk te behouden. Een jobcoach biedt een systeemgerichte benadering aan mensen die niet zonder deze ondersteuning een reguliere baan kunnen vinden of behouden. Het doel van jobcoaching is het versterken van het functioneren, zodat de kans op het behouden van de baan zo groot mogelijk is. Een jobcoach gaat uit van werk dat past bij de ontwikkelingsmogelijkheden en talenten van mensen met een LVB. Ook wordt er een werkomgeving gezocht die aansluit bij de doelgroep. De jobcoach heeft kennis van de beperkingen van mensen met een LVB. De jobcoach kan de werknemer, de werkgever en collega's begeleiden bij het inwerken en de eventuele problemen die daarbij komen kijken.

Voorbeelden van Jobcoaches:

- Stichting Jobstap
De coaches van Jobstap zijn specialisten in de re-integratie van bijzondere doelgroepen, zoals mensen met een LV,B maar ook breder zoals mensen met niet-aangeboren hersenletsel, autisme, kanker, burn-out (of andere psychische klachten) en hartfalen. Door werknemers 'on the job' te coachen en daarbij concrete handvatten aan te reiken, zorgen de coaches voor nieuw perspectief.
- Adapt
Adapt biedt jobcoaching aan mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. De jobcoach ondersteunt zowel de werkgever als de werknemer met kennis en vaardigheden. De jobcoaching wordt uitgevoerd door Adapt, dit is een onderdeel van de organisatie Prisma. Adapt is een organisatie speciaal voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Jobcoaching is niet het enige dat adapt aanbiedt, maar daarnaast ook onder andere arbeidsdiagnostiek en re-integratie (Adapt, n.d.).

Boris brengt je bij 'n baan - SBB, PO-raad en LWv-PrO

Boris is een aanpak die leerlingen helpt bij het vinden van een plek op de arbeidsmarkt. Leerlingen worden door vso-scholen, kenniscentra voor beroepsopleiding en het bedrijfsleven op weg naar een baan geholpen. De belangrijkste doelstellingen zijn:

- Een efficiënte en effectieve route van vso naar de arbeidsmarkt scheppen.
- Minder uitkeringen en meer economische zelfstandigheid voor jongeren.
- Meer mogelijkheden voor bedrijven om jongeren te werven.
- Betere positie in de maatschappij voor vso-leerlingen.

Jongeren worden begeleid en voorzien van de vaardigheden die de werkgever noodzakelijk vindt. Daarnaast worden ze ook begeleid op de werkplek. Het streven is dat de leerwerkplek na afloop wordt omgezet in een vast dienstverband. De aanpak van het project is gebaseerd op de systematiek van werkend leren. De methodiek die wordt ingezet bestaat uit drie fasen. Allereerst de loopbaanoriëntatie, daarna het zoeken naar een passende opleiding en als laatste leren in de praktijk (Boris Baan, n.d.).

Door middel van de Borismethodiek wordt ervoor gezorgd dat leerlingen zich goed oriënteren op hun loopbaan. Ze krijgen een passende opleiding en ze worden begeleid bij het vinden en houden van een werkplek. Nadat de leerling een keuze voor sector en beroep heeft gemaakt, geeft het kenniscentrum een advies op basis van de kwalificatie voor het mbo over een maatwerkopleiding die kan resulteren in een passende baan. In een portfolio voor het vso worden van de leerling de behaalde resultaten en deelcertificaten opgenomen. Deze sluiten aan bij de kwalificatiestructuur van het mbo. Hierdoor zijn deze resultaten ook herkenbaar voor

bedrijven. Het kenniscentrum zoekt een geschikt leerbedrijf voor de leerling en daarnaast ondersteuning aan het bedrijf en de school bij de begeleiding van de leerling (Groenewoud et al., 2014).

Wajong Talenten

Wajong Talenten is een onderneming die werkgevers en werkzoekenden met een Wajong-uitkering met elkaar in contact brengt. Ze gaan uit van het kijken naar de talenten van mensen in plaats van hun beperkingen. Door middel van de website worden werkgevers en werkzoekenden aan elkaar gekoppeld. Mensen met een Wajong-uitkering kunnen eenvoudig solliciteren. Er worden uitgebreide intakegesprekken met mensen met een Wajong-uitkering gevoerd, zodat Wajong Talenten een duidelijk beeld krijgen van de werkzoekenden. Wajong Talenten is altijd aanwezig bij de gesprekken tussen werkgever en werknemer. Hierdoor kunnen ze ondersteuning bieden aan de werkzoekende. Daarnaast kunnen ze aan de werkgevers uitleggen wat de voordelen zijn van het in dienst nemen van een Wajonger (Wajong Talenten, n.d.).

Begeleiding vanuit hulpverleningsinstellingen

Binnen organisaties die mensen met een LVB begeleiden, zoals Middin, Philadelphia en Cordaan, zijn ook nog allerlei vormen van begeleiding richting werk. Deze vormen van begeleiding zijn niet altijd systematisch opgezette en beschreven interventies, zoals een jobcoach, leerwerktrajecten, werkervaringsplekken of begeleide werkplekken (Middin, n.d.). Er wordt ook vaak gebruik gemaakt van bestaande methodieken.

Individual Placement and Support

Momenteel wordt de interventie IPS (Individual Placement and Support) ontwikkeld voor mensen met een LVB. IPS is een veel onderzochte en effectief bevonden interventie. Deze methodiek is ontwikkeld in het kader van de zogenaamde VIP-projecten: Vroege Interventie bij Psychose. Deze methodiek is ontwikkeld in de Verenigde Staten en is voor de VIP-groep in Nederland onderzocht op de netto-effectiviteit. Het is evidence based effectief (Groenewoud et al., 2014).

Instrumenten voor mensen met een LVB gericht op arbeidsparticipatie

Website ‘Een koffer vol gereedschap!’ - Kennisplein Gehandicaptensector

De website ‘Een koffer vol gereedschap!’ biedt praktische informatie om mensen met een LVB te helpen bij het vinden en houden van werk. Ook kunnen werkgevers informatie vinden om meer inzicht te krijgen in hun werknemers met een LVB. De website is een product van een door het Fonds Verstandelijk Gehandicapt en het Antonia Wilhelmina Fonds (een Fonds op Naam van het Fonds Psychische Gezondheid) georganiseerde werkplaats op het Kennisplein Gehandicaptensector.

De Balanskaart - Enspiratie

De Balanskaart is een kaart waarop medewerkers met arbeidsbeperkingen aangeven hoe collega's het beste met hem of haar om kunnen gaan. Op die manier wordt gepoogd een prettige en goede samenwerking te bevorderen. De Balanskaart is onder andere ontwikkeld voor mensen die extra begeleiding nodig hebben op de werkvloer. Maar het is ook breder inzetbaar voor reguliere medewerkers. De Balanskaart is een matrix verdeeld in 9 vlakken die door de medewerker zelf wordt ingevuld. De kaart is verdeeld in drie kleurvlakken groen, oranje en rood. Groen betekent hoe een collega kan zien dat het goed gaat, oranje geeft aan hoe een collega kan zien dat het minder goed gaat en rood geeft weer hoe een collega kan zien dat het niet goed gaat (Balanskaart, n.d.).

Websites met vacatures die zich richten op mensen met een LVB en potentiële werkgevers

Er zijn diverse websites die zich richten op de bemiddeling tussen mensen met een LVB en potentiële werkgevers. Voorbeelden daarvan zijn:

- **Nationale Talentenbank:** De Nationale Talentenbank is een online platform waarop mensen met een LVB een loopbaanprofiel kunnen aanmaken. Het platform richt zich niet alleen op mensen met een LVB maar kent een bredere doelgroep.
- **BAANGO:** BAAN2GO is een gratis matchingsinstrument voor werkgevers en werkzoekenden. Het is een eenvoudige website waarop vacatures en CV's geplaatst kunnen worden. Werkgevers en werkzoekenden kunnen elkaar direct ontmoeten zonder tussenkomst van intermediairs. Het is een landelijke website met regionale zoekfuncties.

- **Onbeperkt aan de Slag:** Onbeperkt aan de Slag maakt direct contact tussen werkzoekenden met een arbeidsbeperking en werkgevers mogelijk. Het platform richt zich niet specifiek op mensen met een LVB, maar kent een bredere doelgroep. Werkgevers kunnen op het digitale platform vacatures plaatsen. Werkzoekenden maken er een profiel aan. Naast het online platform organiseert Onbeperkt aan de Slag in verschillende regio's Meet&Greets. Bij deze bijeenkomsten maken werkgevers en werkzoekenden op een laagdrempelige manier kennis met elkaar.

EigenWerkWijzer

De EigenWerkWijzer biedt inzicht in wat mensen met een beperking qua werk wel en niet kunnen. Het geeft inzicht in de mogelijkheden, grenzen, passend werk, passende werkplek en communicatie. De EigenWerkWijzer is een interactief programma met voorbeelden en tips. Om het gehele programma te doorlopen kost het ongeveer zes tot vierentwintig uur. Mensen kunnen zoveel pauze nemen als nodig. Mensen met een LVB kunnen zelf aan de slag met de EigenWerkWijzer maar kunnen dit ook onder begeleiding van een coach invullen. Daarnaast kunnen werkgevers, P&O-medewerkers en jobcoaches bij werkbegeleidings- of re-integratietrajecten ook als instrument inzetten.

De EigenWerkWijzer is toegankelijk in een beveiligde omgeving op internet. Aan de hand van 102 vragen en opdrachten krijgt men stap voor stap inzichten in o.a.: de medewerker en zijn of haar eigen 'gebruiksaanwijzing', passend werk en communicatie. De uitkomsten van elke module worden gepresenteerd in een apart resultatenoverzicht (Movisie, 2014). De EigenWerkWijzer is ontwikkeld door Visie in Uitvoering en mevrouw Agnes van Wijnen en met financiële steun van UWV, Innovatief Ondernemerschap Drenthe, Stichting Instituut Gak en Syntens (Eigenwerkwijzer, n.d.).

Interventies voor werkgevers

Sollicitatiebijsluiter - CNV-jongeren

De Sollicitatiebijsluiter ondersteunt Wajongers bij het solliciteren. In de Sollicitatiebijsluiter is beknopte informatie opgenomen wat een handicap betekent voor een werkgever, bijvoorbeeld ADHD, autisme of epilepsie. Ook een licht verstandelijke beperking is opgenomen in de Sollicitatiebijsluiter. Door de Sollicitatiebijsluiter kunnen jongeren aan een werkgever duidelijk en objectieve informatie geven over hun beperking.

INVRA arbeid

INVRA staat voor Inventarisatie Van Redzaamheid Aspecten. Door middel van de inventarisatie worden de competenties van iemand in beeld gebracht die nodig zijn in de werkomgeving of die daar worden gebruikt. Het is een digitaal meetinstrument om in kaart te brengen wat iemand met een LVB kan en wat op een werkplek vereist of gewenst is. Hierdoor worden de arbeidscompetenties van een persoon inzichtelijk en die worden gekoppeld aan de competenties die een bepaalde werkplek vraagt. INVRA focust op toekomstige werknemers in:

- Beschermd werken (arbeidsprojecten in dagactiviteitencentra).
- Beschut werken (gesubsidieerde banen of werk met behoud van uitkering).
- Vrij bedrijf met ondersteuning (betaalde of gedeeltelijk betaalde banen) (Groeneveld, Hermanussen & Schipperheyn, 2015).

Folder voor werkgevers - Disworks

Disworks heeft een folder ontwikkeld voor werkgevers over onder andere mensen met een LVB. Daarnaast zijn er ook folders over andere beperkingen zoals autisme, chronische ziekte en reuma. In de folder staan praktische tips over werkvaardigheden, sociaal functioneren, fysieke aanpassingen, werkomgeving en een sollicitant. Achtereenvolgens wordt besproken:

- de persoonlijke situatie: wat is een verstandelijke beperking?
- de werkzaamheden: wat betekent dit voor het werk?
- de werkomgeving: welke consequenties heeft dit voor de werkomgeving?
- U krijgt te maken met een werknemer met een verstandelijke beperking: wat nu?

Bij elk van de bovenstaande onderwerpen staan praktische tips en aandachtspunten (Disworks, 2017).

Interventies voor het sociale netwerk en steunsysteem

Boekje 'Verstandig ondernemen' voor begeleiders - Vilans

Het boekje Verstandig ondernemen is gemaakt voor begeleiders van mensen met een LVB. Het boekje kan worden gebruikt om mensen met een LVB te ondersteunen bij het opstarten van hun eigen bedrijf. In het boek wordt aandacht besteed aan begeleid zelfstandig ondernemen. Dit wordt gezien als een nieuw perspectief op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB. Het kan de doelgroep extra werkkansen bieden (Kennisplein Gehandicapensector, n.d.).

2.2 In hoeverre voldoen de interventies aan de aanbevelingen uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB?

In deze paragraaf wordt ingegaan op in hoeverre de interventies en instrumenten voldoen aan de aandachtspunten uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB. De interventies die zich richten op professionals en het sociale netwerk worden buiten beschouwing gelaten. Zowel de instrumenten als de interventies worden overkoepelend besproken aan de hand van de aanbevelingen uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB.

Interventies gericht op de arbeidsparticipatie van mensen met een LVB

- Werkend leren
 - Enspiratie
 - In Bedrijf
- Harrie - CNV Jongeren en Vilans
- Jobcoach
 - Stichting Jobstap
 - Stichting buitengewoon leren en werken
 - Adapt
- Boris brengt je bij 'n baan - SBB, PO-raad en LWv-PrO
- Wajong talenten

1. Uitgebreidere diagnostiek

Aan de training kunnen vaak bredere doelgroepen deelnemen, bijvoorbeeld mensen met een Wajong-uitkering of leerlingen van het praktijkonderwijs deel. Bij een deel van de groep heeft diagnostiek plaatsgevonden. Er is echter ook een groot deel van de deelnemers waarbij geen diagnostiek heeft plaatsgevonden.

Bij een groot deel van de interventies wordt uitgebreid in kaart gebracht wat de deelnemers qua werk wel en niet kunnen. Zo wordt er ook gekeken naar de sociaal-emotionele kant van de deelnemers. Vaak besteden de interventies aandacht aan het inzicht verkrijgen in: de mogelijkheden en grenzen van de deelnemers, kijken naar een geschikte werkplek en communicatieve vaardigheden. Na het in kaart brengen worden specifieke vaardigheden ook vaak verder ontwikkeld bij de interventies.

2. Afstemmen van de communicatie

De verschillende professionals die deze interventies uitvoeren zijn veelal specifiek getraind in omgang met de doelgroep van mensen met een LVB (jobcoaches) of het zijn leerkrachten die werkzaam zijn op praktijkscholen (zoals bij Boris brengt je bij 'n baan). De specialisatie van deze professionals en leerkrachten en de daarbinnen aanwezige expertise binnen de organisaties draagt vermoedelijk bij aan het afstemmen van de communicatie van de trainers op de doelgroep.

Hoe dit precies in de interactie gaat tussen de professionals, leerkrachten en deelnemers aan de interventies, zal per interventie verder onderzocht moeten worden. Daarnaast zal dit ook verschillen per professional en leerkracht.

3. *Concreet maken van de oefenstof*

Binnen de instrumenten wordt rekening gehouden met het concreet maken van de oefenstof. Er wordt gebruik gemaakt van voorbeelden uit de omgeving van mensen met een LVB. Ook leren de deelnemers veelal in de praktijk (op de werkvloer). Ze leren dus voornamelijk door te ervaren. Ook wordt bij de meeste interventies, bijvoorbeeld Harrie, een collega uit de directe omgeving van de deelnemer betrokken. Het is niet altijd bekend of er binnen de interventies veel gebruik wordt gemaakt van plaatjes en foto's. Bij de interventie Boris brengt je 'n baan wordt wel veel gewerkt met plaatjes en foto's. Ook worden er veel voorbeelden gebruikt uit het dagelijks leven van de leerlingen.

4. *Voorstructureren en vereenvoudigen*

Het aandachtspunt voorstructureren en vereenvoudigen is bij de meeste interventies niet van toepassing. Dit gaat voornamelijk in op de opbouw van bijeenkomsten. Terwijl bovenstaande interventies veelal bestaan uit individuele begeleiding van de deelnemers.

5. *Netwerk en generalisatie*

Bij alle interventies wordt (een deel van) het netwerk van de deelnemers betrokken. Zo wordt bij bijvoorbeeld de interventie Harrie direct de collega's van mensen met een LVB betrokken. Een van de collega's wordt de begeleider van de werknemer met een LVB op de werkvloer. Ook bij Boris brengt je 'n baan wordt deels het sociale netwerk betrokken, voornamelijk werkgevers en medeleerlingen. Echter, uit onderzoek naar de interventie blijkt dat de ouders nog niet actief worden betrokken bij de loopbaanoriëntatie van de leerlingen. Wel wordt zowel regionaal als landelijk de samenwerking gezocht met verschillende partijen, zodat de (lokale) samenwerking wordt gestimuleerd. Dit zorgt voor inbedding van de training.

Binnen interventies zoals jobcoaching wordt ook de werkgever betrokken. Werkgevers krijgen ook kennis en vaardigheden aangeleerd over de LVB-doelgroep. Bij Wajongtalenten is er iemand vanuit de interventie aanwezig bij het kennismakingsgesprek tussen de werkzoekende en werkgever. Op verschillende manieren wordt dus het netwerk betrokken. Echter, het sociale netwerk, familie en vrienden, wordt niet altijd betrokken.

6. *Veilige en positieve leeromgeving*

Het laatste aandachtspunt is niet geheel mogelijk om mee te nemen bij het beschrijven van deze interventie, omdat het concreet gaat om de interactie tussen de professional/leerkrachten en de cliënt. Hier zou uitgebreid onderzoek naar moeten worden gedaan om precies te kunnen stellen hoe de interactie tussen de professional en deelnemers gaat.

Binnen de Borismethodiek wordt aandacht besteed om de deelnemers een positieve ervaring op te laten doen. Dit gebeurt onder andere doordat de deelnemers certificaten kunnen behalen. Ook binnen andere interventies is aandacht voor het laten opdoen van positieve ervaringen. Onder meer door de werkplek goed af te stemmen op de mogelijkheden van de deelnemers.

Instrumenten gericht op de arbeidsparticipatie van mensen met een LVB

- Website 'Een koffer vol gereedschap!' - Kennisplein Gehandicaptensector
- De Balanskaart - Enspiratie
- Websites met vacatures die zich richten op mensen met een LVB en potentiële werkgevers
 - Nationale Talentenbank
 - BAAN2GO
 - Onbeperkt aan de Slag:
- EigenWerkWijzer

1. Uitgebreidere diagnostiek

Bij de instrumenten wordt geen gebruik gemaakt van uitgebreidere diagnostiek, de eerste aanbeveling uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB. Ook wordt er geen aandacht besteed aan het in kaart brengen van de sociaal-emotionele ontwikkeling van de deelnemers. Bij de Balanskaart kunnen de werknemers wel aangeven hoe ze zich op dat moment voelen: 'Wat gaat er goed, wat gaat er redelijk en wat gaat er minder goed?'. Bij de EigenWerkWijzer wordt wel een uitgebreide diagnose gemaakt van wat mensen met een beperking qua werk wel en niet kunnen. Het geeft inzicht in de mogelijkheden, grenzen, passend werk, passende werkplek en communicatie.

2. Afstemmen van de communicatie

De verschillende instrumenten hebben het taalniveau afgestemd op mensen met een LVB. Er wordt op een eenvoudige manier gecommuniceerd. Er wordt veelal gebruik gemaakt van korte en eenvoudige zinnen. Ook worden ingewikkelde termen zoveel mogelijk vermeden. Wat opvalt is dat er op de websites met vacatures veelal weinig gebruik wordt gemaakt van plaatjes en filmpjes. Er staat ook redelijk veel tekst op. Op de website Onbeperkt aan de Slag wordt wel gebruik gemaakt van plaatjes en is de tekst overzichtelijk weergegeven. De website 'Een koffer vol gereedschap!' heeft in eerste instantie veel tekst, maar als mensen klikken op bepaalde vragen of zinnen, dan kunnen ze filmpjes bekijken of factsheets downloaden. Er is niet te controleren of mensen met een LVB ook altijd goed de informatie op de websites met vacatures of de website 'Een koffer vol gereedschap!' begrijpen. De Balanskaart werkt met verschillende kleuren groen, oranje en rood, maar niet met plaatjes. Er staat ook redelijk veel tekst op de Balanskaart.

3. Concreet maken van de oefenstof

Binnen de instrumenten wordt deels rekening gehouden met het concreet maken van de oefenstof. Er wordt gebruik gemaakt van voorbeelden uit de omgeving van mensen met een LVB, voornamelijk bij de website 'Een koffer vol gereedschap!'.

4. Voorstructureren en vereenvoudigen

Het aandachtspunt voorstructureren en vereenvoudigen is bij de instrumenten niet van toepassing. Dit gaat voornamelijk in op de opbouw van bijeenkomsten en de interactie tussen begeleider en mensen met een LVB. De Balanskaart bestaat uit een overzichtelijk schema met verschillende kleuren die mensen met een LVB kunnen invullen. Bij de instrumenten kan echter weinig worden geoefend.

5. Netwerk en generalisatie

De verschillende instrumenten, behalve de websites waarop vacatures staan, betrekken redelijk actief het netwerk van mensen met een LVB. Bij de Balanskaart kunnen ook collega's en leidinggevenden de kaart invullen en samen met mensen met een LVB bespreken. Ook op de website 'Een koffer vol gereedschap!' kunnen werkgevers, het sociale netwerk, scholen en gemeenten informatie vinden. Echter, de instrumenten zijn niet gericht op het vergoten en verstevigen van het sociale netwerk. Op de websites waarop vacatures staan, kunnen zowel werkzoekenden als werkgevers terecht. Het sociale netwerk van volwassenen met een LVB wordt alleen niet betrokken.

6. Veilige en positieve leeromgeving

De laatste aanbeveling 'veilige en positieve leeromgeving' is niet mogelijk om mee te nemen bij het beschrijven van deze instrumenten, omdat het concreet gaat om de interactie tussen de professional en de cliënt. Uit onderzoek naar de EigenWerkWijzer blijkt dat dit instrument het zelfvertrouwen van de deelnemers vergoot, in de volgende paragraaf wordt hier verder op in gegaan.

1.2 Wat is bekend over de effectiviteit van interventies voor mensen met een LVB gericht op arbeidsparticipatie?

Naar verschillende interventies die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB is onderzoek gedaan. Echter, deze onderzoeken richten zich niet op de netto-effectiviteit van arbeidsparticipatieprojecten (Groenewoud et al., 2014) noch naar de netto-effectiviteit van re-integratie van jonggehandicapten. In het buitenland is iets meer effectiviteitsonderzoek gedaan, met name in de Verenigde Staten. Vaak gaat het om experimenteel onderzoek (ibid.). Ook bij effectonderzoek naar behandelmethoden is arbeidsparticipatie veelal geen parameter (Oploo, Diepenhorst, Hollander & Stevens, 2011).

Allereerst gaat dit hoofdstuk in op de belangrijkste inzichten uit de literatuur rondom de effectiviteit voor arbeidstoeleiding van mensen met een LVB. Ook worden algemene randvoorwaarden besproken uit de literatuur waaraan interventies moeten voldoen om succesvol te zijn. Daarnaast zijn aan het begin van dit hoofdstuk ook de belangrijkste algemene succesfactoren besproken om mensen met een LVB naar werk toe te leiden. Als laatste wordt ingegaan op de verschillende onderzoeken naar de effectiviteit van interventies in Nederland.

Algemene inzichten uit de literatuur over effectieve interventies gericht op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB

De belangrijkste inzichten uit de literatuur over de effectiviteit zijn:

- Re-integratie van mensen met een beperking is het meest effectief voor kleine, specifieke subgroepen, in plaats van brede, gevarieerde groepen.
- De meest effectieve re-integratieprogramma's zijn vormen van *Supported Employment*. Bij deze methodiek worden mensen met een beperking zo snel mogelijk geplaatst in regulier werk, daarna krijgen zij externe begeleiding (jobcoaching) en training op de werkplek. Naast de externe begeleiding bestaat ook het assessment, de zoektocht naar werk en de matching. Belangrijke kenmerken van deze methodiek zijn: zo snel mogelijk plaatsen in regulier werk, integratie van re-integratie met zorg en zo nodig langdurige begeleiding op de werkplek (Groenewoud et al., 2014; Bakker et al., 2014). Ook het Individual Placement and Support (IPS), een vorm van *supported employment*, blijkt zeer effectief. Het heeft een groot netto-effect op werk (Groenewoud et al., 2014).

Uit verschillende onderzoeken rondom arbeidsparticipatie (Horssen, Van, Berg, Van den Heuts, & Kruis, 2013; Soest, 2011) van jongeren met een LVB blijkt dat niet alleen het *type interventie* (inhoud van de interventie) van belang is, maar ook de aanpak die professionals hanteren en de wijze waarop de ondersteuning is georganiseerd. Effectieve en doeltreffende trajecten zijn mede te bereiken door:

1. Afstemming tussen de betrokken partijen, met name rondom transitie in het leven van jongeren met een LVB.
2. Regie op het ondersteuningstraject.

Deze twee punten worden door professionals genoemd als voorwaarden voor het bereiken van regulier werk voor mensen met een LVB en een zo zelfstandig mogelijk bestaan.

Hieronder worden beide punten kort toegelicht.

Ad 1: Afstemming tussen de betrokken partijen, met name rondom transitie in het leven van mensen met een LVB

In het leven van mensen met een LVB komen verschillende momenten voor die grote invloed kunnen hebben. Zo krijgt de groep te maken met nieuwe omgevingen en nieuwe mensen, waardoor er nieuwe dingen van hen worden verwacht. Deze transitie kunnen de balans in het leven van mensen met een LVB verstoren. Ondersteuning bij deze transitie en het afstemmen van de ondersteuning op de nieuwe situatie is van groot belang. Zo is volgens professionals de transitie van onderwijs naar werk cruciaal (Horssen et al., 2013; Soest, 2011).

Ad 2: Regie op het ondersteuningstraject

Van belang is dat er één organisatie is die het overzicht heeft over het ondersteuningstraject van mensen met een LVB. Deze persoon of organisatie zou de regie moeten nemen over het traject en moet het traject coördineren (Horssen et al., 2013; Soest, 2011).

1.3 Effectiviteit van de interventies gericht op de arbeidsparticipatie van mensen met een LVB

Bij een aantal interventies en instrumenten is er onderzoek gedaan naar de effectiviteit, maar lang niet bij alle interventies en instrumenten. Een groot deel van de interventies is gebaseerd op de supported employment-methode. Naar deze methode is vooral in het buitenland, onder andere de Verenigde Staten en Canada, al veel onderzoek gedaan. Daar worden ook kort de resultaten van besproken. Hierna bespreken we per interventie kort de belangrijkste bevindingen omtrent de effectiviteit.

Begeleid werken (Supported Employment)

Uit de literatuurstudie van Groenewoud et al. (2014) blijkt dat begeleid werken (Supported Employment) een effectieve methode is voor mensen met psychiatrische problematiek. Vooral in de Verenigde Staten zijn positieve effecten bereikt door middel van de methodiek. Uit experimenteel onderzoek in Canada en Engeland zijn de effecten echter lager (ibid.). Toch lijkt begeleid werken een van de meest effectieve methodieken voor de arbeidsparticipatie van mensen met een LVB.

De meest effectieve onderdelen van deze methode zijn:

- Integratie van re-integratie met GGz-zorg,
- De focus op regulier werk,
- Toegang tot het programma op basis van klantkeuze,
- Direct op zoek gaan naar werk,
- Functie-aanpassingen,
- Indien nodig: langdurige jobcoaching (Groenewoud et al., 2014).

INVRA arbeid

In 2001 is de betrouwbaarheid van de INVRA arbeid wetenschappelijk onderzocht. Van het onderzoek was de conclusie dat het een betrouwbaar en valide instrument is. De basis van het instrument zijn de competenties. Deze competenties steunen op empirisch wetenschappelijk onderzoek (o.a.: Scholten et al., 2008).

Boris brengt je bij 'n baan - SBB, PO-raad en LWv-PrO

De Borismethodiek is een beproefde methode voor het begeleiden van leerlingen van het vso en praktijkonderwijs richting de arbeidsmarkt (Groenewoud et al., 2014). Uit onderzoek naar de Borismethodiek blijkt dat deze systematiek effectief is. Uit een studie onder 350 deelnemers aan de Borismethodiek blijkt dat vijftig procent van de deelnemers een baan heeft gevonden. In de evaluatie gaven de scholen en kenniscentra aan dat de methodiek helpt om de kwaliteit van de trajecten richting werk te verbeteren. Het rendement van de methodiek kan nog verder omhoog als het wordt doorontwikkeld. Vooral het zicht op regionale arbeidsmogelijkheden en een sterke uitbreiding van het stagenetwerk lijkt van groot belang. De leerlingen hebben baat bij de Borismethodiek, omdat maatwerk hun kansen op werk sterk vergroot (Coenen, De Visser, Westhof & Engelen, 2012).

Uit het onderzoek blijkt verder dat de methodiek effectiever kan worden door het doorontwikkelen van instrumenten en materialen die worden ingezet bij de Borismethodiek. Onder andere de materialen die zich richten op oriëntatie, het opleidingstraject dat is gekoppeld aan de werkprocessen uit de kwalificatiestructuur en het verzilveren van de behaalde resultaten in de certificaten. Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van OCW door Panteia/Research voor Beleid (ibid.).

EigenWerkWijzer

Uit een effectmeting door het lectoraat Arbeidsparticipatie van de Hanzehogeschool Groningen is gebleken dat de EigenWerkWijzer bijdraagt aan de toename van zelfinzicht, zelfsturing, handelingsmogelijkheden en vertrouwen in eigen kunnen. Als het gaat om het inschatten van mogelijkheden en beperkingen en om wat er

nodig is om succesvol te kunnen functioneren op een werkplek, blijken de deelnemers aan het onderzoek die de EigenWerkWijzer (toen nog Makkekaart genaamd) ingevuld hebben, meer gegroeid te zijn dan de deelnemers die dat niet hebben gedaan. Daarbij komt ook een effect naar voren als het gaat om 'zelfsturing vergroten'. De deelnemers die aan de slag zijn gegaan met de EigenWerkWijzer hebben een sterker gegroeid vertrouwen dat ze met problemen die ze tegenkomen kunnen omgaan. Ook de competentie 'handelingsmogelijkheden uitbreiden' is (deels) vergroot bij deze groep (Oldenhuis, 2012).

Diagnose instrumenten

Bij de hiervoor beschreven interventies en instrumenten richt een aantal zich ook op het in kaart brengen van de mogelijkheden en grenzen van mensen met een LVB gericht op werk. Uit onderzoek van Groenewoud et al. (2014) blijkt dat het in kaart brengen van de arbeidsmogelijkheden van mensen met een LVB ook zeer belangrijk is om tot een goede succesvolle matching te komen. Dit blijkt voornamelijk uit onderzoek onder werkgevers. Er zijn verschillende manieren om dit vast te stellen. Onder andere door het gebruik van werksituaties om de arbeidsmogelijkheden vast te stellen, door middel van beschut werk, werkervaringsplaatsen en proefplaatsingen (ibid.).

Jobcoach

In Nederland wordt veel gebruik gemaakt van jobcoaches bij het begeleiden van mensen met een LVB naar werk. Een jobcoach kan echter lang niet altijd uitval voorkomen. Uit onderzoek van Regioplan onder Wajongers met een arbeidsbeperking blijkt dat in het eerste half jaar na de start van een baan met een jobcoach de helft van de Wajongers uitvalt. Deze uitval uit arbeid is niet definitief. Met behulp van veelal dezelfde jobcoach vinden veel Wajongers een nieuwe baan. De inzet van de jobcoach is dan ook duurzamer dan de werkplek. De relatie tussen de Wajonger en de jobcoach is gemiddeld meer dan twee jaar (Groenewoud et al., 2014).

1.4 Conclusie

Er zijn vele interventies en instrumenten die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB. Het succes van de re-integratie en toeleiding naar werk bij mensen met een LVB blijkt in belangrijke mate te worden bepaald door de geboden begeleiding (o.a. Soest, 2011; Groenewoud et al., 2014). Begeleid werken (*Supported Employment*) is een belangrijke vorm om de kans op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB te vergroten. Er zijn verschillende vormen en varianten van begeleid werken en jobcoaching. Bij begeleid werken en jobcoaching worden mensen met een LVB intensief begeleid naar werk en kan hij of zij daarna ook in de werkomgeving worden ondersteund (ibid.). In meerdere onderzoeken wordt dit als zeer effectief omschreven. Duurzaam werk op de reguliere arbeidsmarkt behoort tot de mogelijkheden voor mensen met een LVB (Cardol et al., 2007), maar dan moet er wel worden voldaan aan een paar voorwaarden, namelijk:

- Goede begeleiding op de werkvloer, door de werkgever zelf en/of een jobcoach.
- Een passende werkplek voor mensen met een LVB.
- Het goed in kaart brengen wat de competenties en beperkingen zijn van de werkzoekende.
- Houd rekening met de belangrijke invloed die de sociale omgeving heeft (ouders, verzorgers en vrienden). Betrek die omgeving waar mogelijk in het traject.
- Vroegtijdige diagnosestelling (o.a.: Horssen et al., 2013; Groenewoud et al., 2014; Soest, 2011).

We hebben een deel van de aanbevelingen uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB aangetroffen bij verschillende interventies en instrumenten die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB. Hierbij gaat het om de aanbevelingen: afstemmen van de communicatie, concreet maken van de oefenstof, voorstructureren en vereenvoudigen, en netwerk en generalisatie en veilige en positieve leeromgeving. Deze aanbevelingen zijn concreet uitgewerkt door de volgende punten:

- Maak teksten zo makkelijk mogelijk.
- Maak gebruik van filmpjes.
- Laat de jeugdige vooral veel leren door te ervaren.
- Geef meer externe sturing.
- Reserveer meer tijd.
- Vergroot het zelfvertrouwen.
- Motiveer mensen met een LVB.

- Betrek het sociale netwerk van de cliënt bij de toeleiding naar werk.
- Geef de nodige informatie in hapklare brokken.
- Vereenvoudig het taalgebruik.

Bij de bekeken interventies en instrumenten zijn ook een aantal aanbevelingen uit de richtlijn niet aangetroffen. Zo wordt er bij geen enkele interventie of instrument uitgebreidere diagnostiek afgenomen. Ook zou - indien relevant - een uitgebreidere inventarisatie van de financiële problematiek plaats moeten vinden, zodat de interventies hier beter op in kunnen spelen bij de invloed van schulden op de toeleiding naar arbeidsparticipatie. Bij de instrumenten wordt veelal geen aandacht besteed aan het generaliseren van de geleerde vaardigheden en het concreet maken van de oefenstof. De aanbeveling 'een veilige en positieve leeromgeving' is niet goed mee te nemen in de beoordeling bij de interventies en instrumenten, omdat het concreet gaat om de interactie tussen de professional en de cliënt. De instrumenten zouden mogelijk meer gebruik kunnen maken van het geven van (digitale) feedback, door het geven van een beloning, het tonen van duimpjes of simpele positieve teksten. Dit kan mogelijk het zelfvertrouwen van mensen met een LVB vergroten.

Het lijkt voornamelijk een combinatie te zijn van interventies en instrumenten die zorgen voor een duurzame toeleiding van mensen met een LVB naar de arbeidsmarkt. Naast goede begeleiding naar werk en op de werkvloer, bijvoorbeeld door middel van een jobcoach, is het uitgebreid in beeld brengen van de arbeidsmogelijkheden, nog veel meer dan bij personen zonder beperking, cruciaal voor een goede matching (Groenewoud et al., 2014). Ook is het van belang dat er goed wordt gekeken naar de sociale omgeving, omdat deze veel invloed kan hebben op een al dan niet succesvolle arbeidsparticipatie. Voornamelijk de instrumenten kunnen om *aannemelijk effectief* te hebben, specifiek aangepast worden aan de hand van de aanbevelingen uit de Richtlijn Effectieve Interventies LVB. Zo zou er o.a. meer gebruik moeten worden gemaakt van het afstemmen van de communicatie en concreet maken van de oefenstof. Ook zou er (uitgebreidere) diagnostiek plaats moeten vinden en kan het netwerk meer betrokken worden.

3 Interventies gericht op mensen met een LVB en schulden

Dit hoofdstuk bespreekt de interventies die zich richten op schulden bij mensen met een LVB. Eerst wordt ingegaan op de relatie tussen mensen met een LVB en schulden. Daarna volgt een overzicht van de verschillende interventies die er zijn op dit gebied, wordt besproken in hoeverre deze interventies voldoen aan de richtlijn Effectieve interventies LVB en wat er bekend is over de effectiviteit. Als laatste volgt de conclusie.

1.1 Relatie tussen mensen met een LVB en schulden

Bij mensen met een LVB spelen verschillende factoren en kenmerken gelijktijdig een rol waardoor zij een grotere kans hebben op schulden:

- de verstandelijke beperking,
- vaak het hebben van geen werk of laagbetaalde banen (Schuurman, Krober & Verdonshot, 2013) en
- het niet in staat zijn (of met moeite) om van financiële regelingen gebruik te maken en/of aan te vragen (Schuurman et al., 2013; Kuiper & Zuithof, 2016) en
- het lastig vinden om van online diensten gebruik te maken zoals de digitalisering van bankzaken (Woittiez, Putnam, Eggink & Ras, 2014).

Mensen met een LVB zijn dus financieel kwetsbaar (De Beer, 2016; Schuurman, et al., 2013). Dit komt onder andere doordat een groot deel van deze groep leeft van een uitkering (Wajong of bijstand) (Bakker, Pickles, De Wit, Borghouts-van de Pas & Peters, 2014). Het langdurig leven van een (zeer) laag inkomen vergroot de kans op schulden (van Geuns & Madern, te verschijnen). Hoewel er geen exacte cijfers zijn over het aantal mensen met een LVB en schulden zijn er aanwijzingen dat in de schuldhulpverlening een aanzienlijk deel van de mensen een LVB heeft (o.a. Gemeente Amsterdam, 2016). Ook zorgaanbieders zien een stijging van schuldenproblematiek bij mensen met een LVB (Inspectie voor de Gezondheidszorg, 2010; Overvest & Didden, 2016). Ook blijkt dat het aantal (zeer) laagopgeleiden onder mensen met schulden fors is oververtegenwoordigd (Van Geuns & Stallen, 2017). Dat geldt ook voor mensen met een beperkte taal- en rekenvaardigheid (Madern, Jungmann & Van Geuns, 2016).

Een belangrijk onderdeel van financieel gezond functioneren is het balanceren van de te betalen rekeningen en inkomsten. Daarvoor is het nodig om vooruit te plannen en overzicht te houden over te betalen rekeningen en de inkomens (Madern, 2015). Dit zijn juist twee executieve functies waar mensen met een LVB vaak moeite mee hebben. Onderzoek wees uit dat mensen met een verstandelijke beperking bij keuzes tussen een kleine beloning op korte termijn of een grotere beloning op lange termijn meestal niet van beide informatiebronnen (tijd en bedrag) gebruik maken (present bias). Mensen zonder verstandelijke beperkingen kiezen veelal eerder voor een beloning op korte termijn, maar dit geldt dus nog meer voor mensen met een LVB, omdat zij ook niet de juiste informatiebronnen afwegen. Voor de keuze wordt dus alleen gekeken naar een bedrag of alleen naar tijd. Daarnaast waren de keuzes vaak inconsistent, dus wisselend per gegeven voorbeeld. Dit geeft aan dat de gegeven informatie niet goed wordt afgewogen en dat de gemaakte keuze dus niet gebaseerd was op een afweging van deze informatie en wat dan de 'beste' keuze was. Er werd alleen gekeken naar welk bedrag groter was of naar dat men meteen of straks pas een beloning kreeg. Wanneer de beslissingen wel meer consistent waren, waren ze meer impulsief en op kleinere, kortetermijnbeloningen gericht. De beschikbare informatie voor financiële keuzes wordt (dus) niet goed afgewogen om de beste langetermijnbeslissingen te maken (Willner, Bailey, Parry & Dymond, 2010). Kahneman (2011) stelt dat ook mensen met schulden, zonder een LVB, hier moeite mee hebben. Het is aannemelijk dat mensen met een LVB met schulden nog meer moeite hebben met het maken van de beste langetermijnbeslissingen dan mensen zonder een LVB en schulden.

Mensen met een LVB zijn dus minder goed in staat om informatie te verwerken om financiële beslissingen te nemen (Suto, Clare, Holland & Watson, 2005). Daarnaast hebben mensen met een LVB ook meer moeite met praktische vaardigheden, zoals het beheren van hun geld (American Psychiatric Association, 2013; Greenspan, Switzky & Woods, 2011). In de praktijk leiden deze cognitieve en praktische beperkingen eerder tot onverstandige financiële keuzes, omdat betrokkenen de financiële consequenties niet overzien (Schuurman et al., 2013), omdat ze de kleine lettertjes niet lezen (ibid.) of snel een lening afsluiten met hoge rentepercentages om iets te betalen. Daardoor is het gevaar groter dat ze op de lange termijn in de schulden raken: het steeds groeiende geleende bedrag kan niet afgelost worden. Ook zal het uitzoeken van mogelijke hulpverlening of financiële ondersteuning met bijstand en toeslagen moeilijker te overzien zijn en door de complexiteit ook veel tijd kosten (Wottiez, et al., 2013; Kuiper & Zuithof, 2016). Dit is voor mensen met een gemiddeld verstandelijk vermogen vaak ook al het geval (WRR, 2017), voor mensen met LVB zijn (een deel van) deze taken echter niet zelfstandig te volbrengen.

Daarnaast wordt door de schuldenproblematiek functioneren nog lastiger voor mensen met een LVB, terwijl deze groep al veel obstakels ervaart in de Nederlandse samenleving. Twee belangrijke oorzaken hiervoor zijn de steeds complexer wordende samenleving en de terugtrekkende beweging van zorg en welzijn als gevolg van de terugtrekkende overheid (SCP, 2014, p. 18). De terugtrekkende overheid hanteert steeds meer het motto dat de burger 'zelf actief moet zijn en eigen verantwoordelijkheid moet nemen' (Teeuwen, 2012, p. 20). De overheid stelt steeds hogere eisen aan bureaucratische en sociale vaardigheden van burgers. Terwijl dit juist vaardigheden zijn waar mensen met een LVB moeite mee hebben. Ook is het systeem van het aanvragen van toeslagen en uitkeringen erg ingewikkeld. Uitkeringen en toeslagen moeten veelal digitaal worden aangevraagd en alle bankzaken moeten digitaal. Dit is voor mensen met een LVB vaak te complex en zij snappen niet hoe de aanvraagprocedures werken. Onder andere door hun beperkte cognitieve vaardigheden en omdat ze veelal moeite hebben met lezen en schrijven.

Mensen met een verstandelijke beperking lopen dus door verschillende omstandigheden een groot/groter risico op schulden. Daarom is het van belang dat mensen met een LVB extra ondersteuning krijgen of geholpen worden bij hun financiën. De volgende paragraaf gaat in op welke ondersteuning mensen met een LVB kunnen krijgen op het gebied van financiën.

1.2 Welke interventies zijn er voor mensen met een LVB en schulden?

Er zijn veel interventies en instrumenten/tools⁵ die zich richten op (het oplossen van) schulden, zowel in het binnen- als buitenland. Het aanbod aan interventies en instrumenten dat zich specifiek richt op de doelgroep 'mensen met een LVB' is echter beperkt. De laatste jaren groeit dit aanbod wel. Er zijn voornamelijk instrumenten/tools ontwikkeld die professionals en/of vrijwilligers in kunnen zetten tijdens de begeleiding van mensen met een LVB en schulden. Ook zijn er enkele tools die de doelgroep zelf in kan zetten, zoals de app Tommie⁶. Hierna worden de interventies en de instrumenten/tools apart besproken.

Binnen organisaties die mensen met een LVB begeleiden, zijn ook nog allerlei vormen van financiële begeleiding en dienstverlening. Deze vormen van begeleiding zijn lang niet altijd systematisch opgezette en beschreven interventies en daarom worden ze niet meegenomen in dit stuk.

Algemene interventies voor mensen met schulden

Mensen met schulden kunnen gebruik maken van verschillende interventies. Zo zijn er algemene interventies die zich richten op mensen met schulden, o.a. beschermingsbewind en budgetbeheer. Deze interventies zijn *niet specifiek* ontwikkeld voor mensen met een LVB. Echter, het is het zeer aannemelijk dat een groot gedeelte van mensen die gebruik maakt van deze interventies een LVB heeft. Bijvoorbeeld omdat een LVB een grond is om beschermingsbewind uit te spreken.

Beschermingsbewind

Beschermingsbewind is een wettelijke beschermingsmaatregel. Deze maatregel is bedoeld om het geld en goederen te beschermen van iemand die onder bewind is gesteld. Als iemand soms tijdelijk niet in staat is om zelfstandig de eigen financiën te beheren en de eigen financiële belangen te behartigen, dan kan beschermingsbewind worden aangevraagd bij de kantonrechter. Een verstandelijke beperking kan een reden zijn voor de rechter om iemand onder beschermingsbewind te plaatsen.

De bewindvoerder beheert het geld en de goederen van de betrokkene en neemt daar de verantwoordelijkheid over. Jaarlijks dient de bewindvoerder aan de kantonrechter een verantwoording af te leggen over de financiële situatie van de cliënt. Afhankelijk van de situatie bepaalt de kantonrechter of het beschermingsbewind van tijdelijke of permanente aard is. Iemand die onder bewind is gesteld is nog steeds handelingsbekwaam. Dat houdt bijvoorbeeld in dat iemand wel zelf een testament kan laten maken maar niet zijn of haar huis zelf kan verkopen. Ook kan de betrokkene nog steeds schulden maken.

Een bewindvoerder regelt onder meer de volgende zaken:

- Inkomensreparatie,
- Het betalen van de vaste lasten,
- Aanvragen van uitkeringen, bijstand en verschillende toeslagen,
- Belastingaangifte,
- Betalingsregelingen met schuldeisers,
- Leefgeld, per maand of week.

Budgetbeheer

Budgetbeheer kent verschillende versies, zowel beperkte als uitgebreide. Bij budgetbeheer verzorgt een derde partij, zoals de gemeente, organisaties als PLANgroep of instellingen, de financiën voor iemand. Het hele inkomen wordt beheerd door deze derde partij en de cliënt regelt een deel van de financiën in meer of mindere mate zelf, afhankelijk van het soort budgetbeheer. Iemand kan bijvoorbeeld na het betalen van de vaste lasten het overige geld op zijn of haar rekening gestort krijgen. Bij budgetbeheer kan ook sprake zijn van

⁵ In deze paragraaf wordt telkens een korte beschrijving gegeven van de verschillende interventies en instrumenten. In de bijlage is een overzicht opgenomen van de websites van verschillende interventies en instrumenten waar meer informatie kan worden geraadpleegd.

⁶ Voor een beschrijving van de app, zie de volgende paragraaf.

o.a. de controle van toeslagen en belastingaangiften. Het doel bij budgetbeheer is dat de persoon op den duur zijn financiën weer zelfstandig gaat beheren. Ook budgetbeheer geschiedt op basis van vrijwilligheid.

Naast de hiervoor besproken algemene interventies die zich richten op mensen met schulden, is het ook van belang dat er interventies zijn die zich speciaal richten op schulden bij mensen met een LVB. Juist omdat binnen de algemene interventies onvoldoende rekening wordt gehouden met de kenmerken en capaciteiten van mensen met een LVB. De interventies die zich richten op de LVB-doelgroep moeten aan bepaalde aspecten voldoen, om de kans op een positief resultaat zoveel mogelijk te vergroten. De aspecten waaraan de interventies moeten voldoen staan beschreven als aanbevelingen in de Richtlijn Effectieve Interventies LVB.

Interventies voor mensen met een LVB en schulden

Budgettraining Grip op je Knip - MEE

Vanuit MEE wordt op verschillende plekken in Nederland de budgettraining Grip op je Knip⁷ gegeven. De deelnemers leren goed om te gaan met geld, een administratie bij te houden en te sparen. In de cursus leren zij keuzes te maken over waar zij hun geld aan uitgeven. Daarnaast leren de deelnemers waar zij in hun directe omgeving naar toe kunnen gaan als zij ondersteuning nodig hebben. De cursus bestaat uit zes bijeenkomsten van anderhalf uur gedurende een periode van ca. 2 maanden. Aan de budgettraining nemen gemiddeld 8-12 deelnemers deel. De deelnemers ontvangen een map waarin zij hun post kunnen opbergen. In de cursus leren zij post te sorteren, een eigen administratie op te zetten en die ook bij te houden. De deelnemers oefenen met het bijhouden van een kasboek en het maken van een maandoverzicht. Ook is er aandacht voor reclames en verleidingen. De budgettraining richt zich zowel op het aanleren van praktische vaardigheden als op gedragsverandering. De deelnemers leren bijvoorbeeld waarop ze kunnen besparen en op welke uitgaven ze invloed hebben.

De eerste bijeenkomst richt zich op kennismaking van de deelnemers met elkaar, administratie en kasboek. Tijdens de tweede bijeenkomst worden de inkomsten behandeld. Ook leren de deelnemers waar ze inkomsten kunnen aanvragen en bij welke organisaties/netwerken zij terecht kunnen voor het aanvragen van hun inkomsten. De derde bijeenkomst richt zich op uitgaven. De deelnemers leren welke verschillende uitgaven er zijn, welke zij zelf hebben en hoe ze hun uitgaven kunnen aanpassen. De vierde bijeenkomst heeft als thema 'budgetplan'. De deelnemers leren wat een budgetplan is en maken zelf een budgetplan voor hun eigen inkomsten en uitgaven. Het thema van de vijfde bijeenkomst wordt in overleg met de deelnemers vastgesteld. Dit kan bijvoorbeeld zijn: lenen, schulden, reclame en weerbaarheid. Tijdens de laatste bijeenkomst staat afscheid nemen centraal en gaan de deelnemers verder met het afmaken van hun budgetplan. Tijdens deze bijeenkomst worden de voorgaande thema's kort herhaald. Ook wordt een korte evaluatie onder de deelnemers gehouden. Helemaal aan het einde van de zesde bijeenkomst krijgen de deelnemers een certificaat uitgereikt.

Training 'Smart met Geld' voor jongeren met een LVB - MEE, Rabobank Foundation en Ministerie van SZW

De training Smart met Geld leert kwetsbare jongeren (leerlingen van 15 - 18 jaar op Praktijk- en VSO-scholen) verstandige financiële keuzes te maken. Ook wordt er geleerd om zelfstandig om te gaan met geld, zodat hopelijk schulden worden voorkomen. Deze praktijkgerichte training wordt gegeven door een cursusleider van MEE samen met een leerkracht van de praktijkschool. Er komen vaardigheden zoals rekenen, bewustwording van inkomsten en uitgaven en het organiseren van de administratie aan de orde (MEE NL, n.d.). Het gehele programma bestaat uit trainingen voor leerlingen, train-de-trainermodule, de opzet van een lokaal platform met betrokken organisaties en themabijeenkomsten voor ouders.

De leerlingen krijgen één keer per week een les van 50 minuten. In totaal zijn er 8 bijeenkomsten. Tijdens de lessen krijgen de leerlingen tips, spreken met elkaar over geld en krijgen veel opdrachten. Ook zijn er opdrachten waarbij de leerlingen oefenen in de praktijk door naar winkels te gaan en te kijken hoe ze slim kunnen winkelen. Aan het einde van de laatste les krijgen de leerlingen een certificaat. De volgende punten komen aan bod in de training:

- Inkomsten en uitgaven,
- Het maken van een spaarplan,

⁷ Bij sommige MEE-organisaties wordt de budgettraining onder een andere naam gegeven en heeft het een iets andere opzet.

- Verstandig om leren gaan met geld (niet te veel geld uitgeven),
- Weten wanneer je de neiging hebt om te veel geld uit te geven,
- Verschil kennen tussen wat je graag wil hebben en wat je echt nodig hebt (MEE NL, n.d.).

Instrumenten/tools voor mensen met een LVB en schulden

Hieronder beschrijven we een aantal instrumenten/tools die professionals of vrijwilligers in kunnen zetten in de begeleiding van mensen met een LVB en schulden.

Vijf video's over schulden die professionals of vrijwilligers kunnen tonen aan mensen met LVB - MEE NL en Stimulansz

MEE NL en Stimulansz hebben vijf korte animatievideo's ontwikkeld voor mensen met een LVB en schulden. Hierin wordt uitgelegd hoe mensen schulden kunnen voorkomen. In deze video's wordt schuldhulpverlening op een laagdrempelige en juridisch correcte manier uitgelegd. De thema's van de video's zijn: grip krijgen op schulden, waar iemand terecht kan voor hulp bij schulden, wat schuldhulpverlening inhoudt, wat het traject van schuldhulpverlening is en wat de WSNP is.

Bij het ontwikkelen van de video's is gelet op de manier waarop de informatie wordt gedeeld, het niveau van de informatie en het tempo van de video's. De video's kunnen worden gebruikt door gemeentelijke-, welzijns-, en vrijwilligersorganisaties. Onder andere in het contact met cliënten, op websites en wachtruimtes (Stimulansz, 2016). De video's kunnen door onder andere schuldhulpverleners of vrijwilligers ingezet worden om uitleg te geven over het schuldhulpverleningstraject of de WSNP. Dit kan als extra ondersteuning dienen.

Website: Adviespunt Geld Telt - Pameijer

Het Adviespunt Geld Telt is een website van Pameijer. Cliënten en begeleiders kunnen bij dit adviespunt terecht met allerlei vragen op het gebied van financiën. De website bevat praktische tips en informatie over allerlei financiële zaken. Daarnaast staan er ook links naar andere websites zoals de Belastingdienst en het Juridisch Loket. Ook kunnen cliënten en begeleiders contact opnemen, via de website of telefonisch (Pameijer, n.d.).

Op de website is ook een informatiefolder te downloaden. De folder is speciaal ontwikkeld voor cliënten van Pameijer. In deze folder staat informatie, tips en adviezen over geldzaken, onder andere over regelingen, schulden en bij welke instanties cliënten terecht kunnen met financiële vragen (Pameijer, 2015).

Website Steffie.nl - Stichting Leer Zelf Online

Steffie.nl is een website waarop (financiële) onderwerpen op een toegankelijke en aantrekkelijke manier worden uitgelegd. Steffie bestaat al sinds 2002. De website is sinds 2016 onderdeel van de Stichting Leer Zelf Online. De website richt zich voornamelijk op mensen met een verstandelijke beperking, maar kent ook een bredere doelgroep, zoals ouderen en laaggeletterden. De stichting zet zich in om deze groepen zelfredzamer te maken. Van Steffie maken ongeveer een miljoen mensen per jaar gebruik.

Steffie is een 'digitale vrouw' die onderwerpen als de IBAN, sociaal netwerk, zorgverzekering, schulden, et cetera uitlegt. Steffie legt bijvoorbeeld uit hoe een IBAN werkt en waarom een IBAN nodig is. De website maakt gebruik van verschillende leermethoden. Steffie legt hardop uit met behulp van plaatjes wat onderwerpen betekenen of wat je ermee kan doen. Daarnaast kunnen bezoekers ook oefenen met informatie, door middel van spellen, opdrachten of een quiz. Daarnaast is ook telkens de knop 'herhaal' in beeld. Als de uitleg voor mensen te snel gaat kunnen ze het meteen nog een keer zien en horen. De uitleg is visueel in beeld gebracht en op B1-taalniveau.

Website Oefenen.nl - Stichting Expertisecentrum Oefenen.nl

Op de website oefenen.nl kunnen mensen op een interactieve manier aan de slag met het (verder) ontwikkelen van hun basisvaardigheden. De website is vrij toegankelijk. Mensen kunnen er oefenen met onder andere taal, rekenen en omgaan met geld. De website omvat de volgende rubrieken: taal, geld en rekenen, digivaardig, gezond leven en samenleving. Daarnaast staat er ook informatie op over onder andere werk en gezondheid. Per rubriek staat er een introductiefilmpje en kunnen gebruikers kijken naar de inhoudsopgave van het programma.

De website bevat tips om beter te schrijven, lezen of rekenen. De website maakt gebruik van 'blended learning'. Voor elke gemaakte oefening krijgen de gebruikers punten. Met deze punten kunnen ze badges (plaatjes) verdienen. Op die manier wordt er een spel van gemaakt om zowel te leren als te oefenen. De website richt zich niet specifiek op mensen met een LVB, maar ook op mensen met lage taalvaardigheid of een lage opleiding (Oefenen.nl, n.d.).

Financiële signaallijst Mesis - Stichting Mesis, in samenwerking met Hogeschool van Amsterdam, MEE Amstel en Zaan, Kennisplein Gehandicaptensector en Stichting SPZ

De Financiële Signaallijst Mesis is ontwikkeld door de Stichting Mesis in samenwerking met de Hogeschool van Amsterdam, MEE Amstel en Zaan, Kennisplein Gehandicaptensector en Stichting SPZ. De signaallijst is voornamelijk ontwikkeld voor professionals en vrijwilligers binnen wijkteams, de signaallijst kan echter ook op andere plekken worden ingezet. Het doel is voornamelijk om na te gaan of de cliënt door moet worden verwezen naar specialistische hulp, zoals de schuldhulpverlening of sociaal raadslieden (Kennisplein Gehandicaptensector, n.d.; Mesis, n.d.).

Door middel van de signaallijst krijgen professionals en vrijwilligers inzicht in de financiële situatie van de cliënt met een LVB. De output van de lijst geeft professional of vrijwilliger houvast om het gesprek met de burger te voeren over nut en noodzaak van meer gerichte ondersteuning rondom geld, administratie, financiën en schulden. Het is een digitale vragenlijst bestaande uit twaalf vragen, die de professional of vrijwilliger samen met de cliënt invult. Het invullen kost ongeveer 5 minuten. De vragenlijst kan worden ingevuld op een computer, tablet of telefoon. Na afloop van het invullen verschijnt er direct een rapportage. Het resultaat wordt weergegeven in een gekleurde balk (Mesis, n.d.).

Money Skills - BILD en Barclay's

In Engeland hebben the British Institute of Learning Disabilities en de bank Barclay's drie informatiefolders geschreven voor de LVB-doelgroep en hun begeleiders. Bij deze informatiefolders staan ook ondersteunende video's. De folders gaan onder andere over hoe een bankrekening kan worden geopend, hoe financiën te beheren en waar hulp bij financiën te vragen. In de folders staan veel foto's en ondersteunende spellen die professionals met hun cliënten kunnen spelen. Ook is er een stappenplan voor begeleiders hoe zij de LVB-doelgroep kunnen begeleiden bij hun financiën. Mensen met een LVB zijn actief betrokken geweest bij het ontwikkelen van de folders en video's.

Toolkit On Your Own 2 Feet - The Money Advice Service

In Engeland heeft het ARC een toolkit ontwikkeld samen met the Money Advice Service voor mensen met een verstandelijke beperking. De toolkit is erop gericht om mensen met een verstandelijke beperking meer over geld te leren. De toolkit kan door professionals worden ingezet bij individuele begeleiding of in groepen. De toolkit is een combinatie van informatie, oefeningen, en activiteiten. Het gaat onder andere in op hoe mensen zich voelen over geld, begrip over hoeveel spullen kosten, budgetteren, sparen, uitgaven beperken etc.

App Tommie - gemeente Amsterdam en Clockwork

De gemeente Amsterdam heeft samen met Clockwork de app Tommie ontwikkeld voor mensen met een LVB. De app is een simpele saldochecker. De app geeft inzicht in hoe het ervoor staat met de financiën van mensen door de uitgaven te relateren aan een dagbudget. Ook kunnen mensen bedragen invoeren die ze willen uitgeven. Daar wordt dan feedback op gegeven in de vorm van gifjes met een knipoog. Op die manier weet iemand of het wel of niet mogelijk is om dat bedrag uit te geven. De app is getest bij mensen die werkzaam zijn bij Pantar in Amsterdam (Clockwork, n.d.).

E-learning Smart met Geld - MEE NL en Leer Zelf Online

De e-learning is onderdeel van de training Smart met Geld⁸. De e-learning is ontwikkeld door Leer Zelf Online en MEE NL. In de e-learning leren jongeren na te denken over omgaan met geld. De e-learning bestaat uit acht lessen. Evenveel als het aantal lessen dat op de praktijkscholen wordt gegeven. Tijdens de lessen worden de volgende onderwerpen behandeld:

⁸ Deze training is hiervoor al beschreven bij de interventies die zich richten op mensen met een LVB en schulden. Omdat de e-learning ook los van de training kan worden ingezet, wordt deze hier apart als instrument beschreven.

1. Kennismaken met de training en grip op je uitgaven,
2. Grip op je uitgaven,
3. Schulden,
4. Reclame,
5. Erbij willen horen/ groepsdruk,
6. Foute vriendjes, fout gedrag,
7. Van wie krijg je steun?
8. Slim shoppen (Smart met Geld, n.d.).

Ook staan er op de website van Smart met Geld links naar websites, zoals het Nibud, Wijzer in geldzaken en Steffie.

Interventies voor professionals

Training schuldenproblematiek en LVB voor professionals - MEE NL en Stimulanz

MEE NL en Stimulanz hebben een trainingpakket ontwikkeld over het (h)erkennen van schuldenproblematiek bij mensen met een LVB. Het pakket bestaat uit trainingen, een e-learning en casuïstiek. Deze trainingen zijn bedoeld voor beleidsmedewerkers in het sociale domein en professionals in de uitvoering, zoals sociale wijkteams, klantmanagers en schuldhulpverleners. Het trainingsaanbod is getest bij vijf gemeentelijke organisaties en daarna landelijk beschikbaar gesteld.

Het trainingpakket bestaat uit twee delen. Het ene gedeelte richt zich op professionals en het andere pakket richt zich op beleidsmedewerkers. Beide pakketten bestaan uit:

- Een e-learning van vier uur.
- Voor professionals: twee trainingen van één dagdeel. Voor beleidsmedewerkers: een training van één dagdeel.
- Een gezamenlijke terugkomdag van twee uur met zowel de professionals als de beleidsmedewerkers.

Tijdens de training krijgen professionals handvatten om de hulpverlening voor mensen met een lichte verstandelijke beperking beter aan te laten sluiten op de behoeften en mogelijkheden van deze groep. Ook leren de professionals wat een LVB inhoudt, hoe ze signalen kunnen herkennen en hoe ze het beste met mensen met een LVB kunnen communiceren. Verder wordt er ingegaan op hoe het sociale netwerk van mensen met een LVB kan worden ingezet. Daarnaast komt aan bod welke vaardigheden mensen met een LVB nodig hebben om hun financiën (deels) zelfstandig te beheren (MEE NL, n.d.).

3.1 In hoeverre voldoen de interventies aan de aanbevelingen uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB?

In deze paragraaf wordt ingegaan in hoeverre de interventies en instrumenten voldoen aan de aandachtspunten uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB. Hier worden alleen de interventies en instrumenten meegenomen die zich specifiek richten op de LVB-doelgroep. De twee interventies worden apart besproken. Over de instrumenten wordt een meer overkoepelende analyse gegeven.

Budgettraining Grip op je Knip - MEE

1. Uitgebreidere diagnostiek

Aan de budgettraining nemen voornamelijk mensen deel die al gediagnostiseerd zijn met een LVB of die niet aangeboren hersenletsel hebben. Voor de start van de budgettraining wordt gekeken naar ieders leerdoelen en wat hij/zij wil bereiken tijdens de training. Op die manier wordt deels in kaart gebracht wat het cognitieve niveau is van de deelnemers. Er wordt echter geen uitgebreidere diagnostisch onderzoek gedaan.

2. Afstemmen van de communicatie

De trainers van de budgettraining zijn werkzaam bij MEE en krijgen daar hun ondersteuning en materiaal. De specialisatie van de organisatie MEE en de daarbinnen aanwezige expertise draagt vermoedelijk bij aan het afstemmen van de communicatie van de trainers op de doelgroep. Voorbeelden hiervan zijn het niet gebruiken van figuurlijke taal of impliciete boodschappen. Momenteel wordt onderzocht in hoeverre binnen de budgettraining daadwerkelijk de communicatie op de LVB-doelgroep wordt afgestemd. De oefenstof die aan bod komt bij de training omvat veel pictogrammen en foto's.

3. Concreet maken van de oefenstof

Tijdens de training wordt veel gebruik gemaakt van voorbeelden die aansluiten bij de leefwereld van de doelgroep. Ook mogen de deelnemers iemand uit hun netwerk meenemen naar de bijeenkomsten. Tijdens de training wordt gebruik gemaakt van filmpjes en schema's om de oefenstof zichtbaar te maken. Er wordt niet heel erg veel met rollenspellen gewerkt. Wel oefenen de deelnemers ook bepaalde handelingen. De theorie wordt tijdens de sessies veelal afgewisseld met opdrachten.

4. Voorstructureren en vereenvoudigen

Tijdens de budgettraining wordt één onderwerp per bijeenkomst besproken en elke bijeenkomst verloopt volgens een vast format. Ook wordt duidelijk aangegeven hoe lang de bijeenkomst duurt en wat de opbouw is. Aan het begin van elke bijeenkomst wordt ook even teruggeblikt op wat er de keer ervoor is besproken. Daarnaast wordt er ook aandacht besteed aan het afsluiten van de bijeenkomst. De stof wordt zoveel mogelijk kernachtig en in kleine stapjes gebracht. Verder bestaan de bijeenkomsten veelal uit korte informatieoverdrachten afgewisseld met kortere opdrachten voor de deelnemers. Er wordt veel gebruik gemaakt van visuele ondersteuning.

5. Netwerk en generalisatie

Het netwerk van de deelnemers wordt tijdens de budgettraining betrokken. De deelnemers mogen naar de eerste en laatste bijeenkomst iemand uit hun netwerk meenemen. Er wordt tijdens de training geen aandacht besteed aan het opbouwen of verstevigen van het netwerk van de deelnemers. Wel wordt er aandacht besteed aan de vraag waar de deelnemers in hun netwerk terecht kunnen met financiële vragen.

6. Veilige en positieve leeromgeving

Het laatste aandachtspunt is niet mogelijk om mee te nemen bij het beschrijven van deze interventie, omdat het concreet gaat om de interactie tussen de professional en de cliënt. Momenteel wordt onderzocht hoe de interactie verloopt tussen de trainers en de deelnemers tijdens de bijeenkomsten van de budgettraining. Aan de hand van observaties wordt hiernaar gekeken.

Binnen de training wordt aandacht besteed om de deelnemers een positieve ervaring op te laten doen. Dit gebeurt onder andere doordat de deelnemers aan het einde van de training een certificaat krijgen uitgereikt. Tijdens de eerste en laatste bijeenkomst mogen de deelnemers iemand uit hun eigen netwerk meenemen. Dit zorgt mogelijk voor een veilige leeromgeving.

Training 'Smart met Geld' voor jongeren met een LVB - MEE, Rabobank Foundation en Ministerie van SZW

1. Uitgebreidere diagnostiek

Aan de training nemen voornamelijk leerlingen van het praktijkonderwijs deel. Bij deze groep heeft veelal geen uitgebreide diagnostiek plaatsgevonden. Ook wordt er geen uitgebreide aandacht besteed aan het in kaart brengen van het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau van de leerlingen..

2. Afstemmen van de communicatie

De trainers zijn allemaal werkzaam voor MEE en de leerkrachten werkzaam op praktijkscholen. De specialisatie van MEE en de daarbinnen aanwezige expertise draagt vermoedelijk bij aan het afstemmen van de communicatie van de trainers op de doelgroep. Hoe dit echter precies in de interactie gaat tussen de trainers, leerkracht en leerlingen kan niet worden gezegd, omdat dit nog wordt onderzocht door het lectoraat Schulden en Incasso in het effectonderzoek naar Smart met Geld. Daarnaast zal dit ook verschillen per trainer en leerkracht.

3. Concreet maken van de oefenstof

Omdat het onderzoek naar deze interventie nog loopt, kan hier momenteel nog niets over gezegd worden.

4. Voorstructureren en vereenvoudigen

Voor dit aspect van de training geldt hetzelfde als voor het derde punt.

Een onderdeel van de training Smart met Geld is de e-learning Smart met geld. Door middel van dit programma kunnen jongeren met een LVB leren omgaan met geld. De e-learning is ook zonder de training te gebruiken. Bij de e-learning wordt veel gebruik gemaakt van pictogrammen en overzichtelijke oefeningen. De e-learning kan in de lessen of zelfstandig door de leerlingen thuis worden gebruikt. De e-learning is voor alle jongeren in Nederland gratis toegankelijk. De e-learning bestaat uit 8 lessen, gelijk aan het aantal lessen op de scholen. Elke les gaat over een ander onderwerp, bijvoorbeeld: inkomsten, uitgaven, schulden en slim shoppen. De hoeveelheid tekst is tot het minimum beperkt, waardoor de teksten kort en bondig zijn. Daarnaast zijn de teksten in eenvoudig Nederlands geschreven (B1 niveau). Het spraaksysteem zorgt ervoor dat leerlingen die moeite met lezen hebben de lessen ook kunnen volgen. De e-learning wisselt theorie met diverse oefenvragen af.

5. Netwerk en generalisatie

Bij de training wordt ook het netwerk van de leerlingen betrokken. Een van de leerkrachten van de praktijkschool geeft samen met een van de trainers van MEE de training Smart met Geld. Daarnaast zijn er ook voor de ouders twee themabijeenkomsten die zij kunnen volgen. Tijdens de themabijeenkomst krijgen zij informatie over de training en tips over de financiële opvoeding van hun kinderen. Verder is er ook een lokaal platform waar de professionals aan deel kunnen nemen. Zodat de lokale samenwerking wordt gestimuleerd en dit zorgt voor inbedding van de training. Daarnaast zitten alle organisaties die deelnemen aan Smart met Geld in een landelijk netwerk bij elkaar. In het netwerk staat uitwisseling en doorontwikkeling van de training centraal.

6. Veilige en positieve leeromgeving

Het laatste aandachtspunt is niet mogelijk om mee te nemen bij het beschrijven van deze interventie, omdat het concreet gaat om de interactie tussen de professional en de cliënt. Momenteel wordt onderzocht hoe de interactie verloopt tussen de trainers, leerkrachten en de deelnemers tijdens de bijeenkomsten van Smart met Geld. Mogelijk zorgt de aanwezigheid van de eigen leerkracht en het feit dat de lessen op hun eigen school wordt gegeven, voor een veilige leeromgeving.

Instrumenten/tools voor mensen met een LVB en schulden

Bij de instrumenten/tools kan een aantal van de aandachtspunten uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB niet beoordeeld worden. Dit geldt voor uitgebreidere diagnostiek, voorstructureren en vereenvoudigen, (deels voor) netwerk en generalisatie en veilige en positieve leeromgeving. Deze criteria zijn grotendeels afhankelijk van het handelen van de individuele professional of vrijwilliger. Hoe de professional of vrijwilliger de instrumenten inzet tijdens de begeleiding is hiervoor bepalend en daar is niet zomaar iets over te zeggen. Het hangt er bijvoorbeeld vanaf hoe de professional of vrijwilliger het gesprek voert over geld, hoe de professional of vrijwilliger iemand probeert te motiveren om te werken aan zijn of haar financiële situatie. Over de verschillende instrumenten kan niets gezegd worden over de effectiviteit, omdat ze daar niet op onderzocht zijn.

- [Signaallijst Financiën - MEE Amstel en Zaan, Kennisplein Gehandicaptensector en Stichting SPZ](#)

De Signaallijst Financiën wordt niet zozeer door de cliënt gebruikt als manier om zaken te leren. Vandaar dat deze kort apart wordt besproken. Het taalniveau van de signaallijst is afgestemd op de LVB-doelgroep. De overige aandachtspunten uit de Richtlijn zijn verder niet op de signaallijst van toepassing.

- [Vijf video's over schulden die professionals of vrijwilligers kunnen tonen aan mensen met LVB - MEE NL en Stimulansz](#)
- [Website: Adviespunt Geld Telt - Pameijer](#)
- [Website Steffie.nl - Stichting Leer Zelf Online](#)
- [Website Oefenen.nl - Stichting Expertisecentrum Oefenen.nl](#)
- [Money Skills - BILD en Barclay's](#)
- [Toolkit On Your Own 2 Feet - The Money Advice Service](#)

- [App Tommie - gemeente Amsterdam en Clockwork](#)
- [E-learning Smart met Geld](#)

Bij de instrumenten wordt geen gebruik gemaakt van uitgebreidere diagnostiek. Ook wordt er geen aandacht besteed aan het in kaart brengen van de sociaal-emotionele ontwikkeling van de deelnemers.

De verschillende instrumenten hebben het taalniveau afgestemd op mensen met een LVB. Er wordt op een eenvoudige manier gecommuniceerd. Er wordt veelal gebruik gemaakt van korte en eenvoudige zinnen. Ook worden ingewikkelde termen zoveel mogelijk vermeden. De websites Steffie.nl, Oefenen.nl en Money Skills maken daarnaast ook veel gebruik van plaatjes en filmpjes. Op die manier wordt de oefenstof zichtbaar gemaakt. Ook de app Tommie maakt gebruik van korte teksten en plaatjes. Het adviespunt/website van Pameijer omvat vooral veel tekst en weinig plaatjes en filmpjes. Er is niet te controleren of mensen met een LVB ook altijd goed de informatie op de websites begrijpen. Echter, de doelgroep is wel bij de ontwikkeling van veel instrumenten betrokken.

Binnen de instrumenten wordt deels rekening gehouden met het voorstructureren en vereenvoudigen van informatie. Er wordt gebruik gemaakt van voorbeelden uit de omgeving van mensen met een LVB. Ook wordt op sommige websites en in de filmpjes van Stimulanz en MEE NL zoveel mogelijk de theorie in het kort besproken en zijn bijzaken weg gelaten. Ook wordt in de filmpjes één thema per keer behandeld.

De verschillende instrumenten betrekken niet direct het netwerk van de cliënten, maar daar zijn ze ook niet op ingericht. Het is wel goed mogelijk dat iemand uit het sociale netwerk van de cliënt helpt om bijvoorbeeld te oefenen op de websites of om samen de filmpjes te bekijken. Ook kunnen professionals en vrijwilligers aan de hand van de video's van MEE NL en Stimulanz uitleg geven over o.a. de schuldhulpverlening.

De app Tommie is een app die de doelgroep voornamelijk zelf in kan zetten. Dit is geen tool die per se door professionals en/of vrijwilligers ingezet wordt. De app maakt voornamelijk gebruik van simpele en directe feedback, door middel van onder andere foto's.

1.3 Wat is bekend over de effectiviteit van interventies voor mensen met een LVB en schulden?

Er is weinig onderzoek gedaan naar de effectiviteit van deze interventies en instrumenten. Ook niet bij de twee instrumenten uit Engeland. Er wordt wel onderzoek naar gedaan, maar hiervan zijn de resultaten nog niet bekend. Bij enkele interventies wordt wel onderzoek gedaan naar de ervaringen van de deelnemers aan de trainingen.

1.4 Conclusie

We hebben een deel van de aanbevelingen uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB aangetroffen bij verschillende interventies en instrumenten die zich richten op mensen met een LVB en schulden. Hierbij gaat het om de aanbevelingen: afstemmen van de communicatie, concreet maken van de oefenstof, voorstructureren en vereenvoudigen en netwerk en generalisatie. Deze aanbevelingen zijn concreet uitgewerkt door de volgende punten:

- Maak teksten zo makkelijk mogelijk.
- Maak gebruik van plaatjes (in teksten).
- Maak gebruik van audioversies van teksten.
- Maak gebruik van filmpjes.
- Betrek het sociale netwerk van de cliënt, kijk bijv. wie kan helpen met de financiën.
- Geef de nodige informatie in hapklare brokken.
- Vereenvoudig het taalgebruik, bijvoorbeeld bij begrippen als incassobureau, aanmaningen etc.

Bij de bekeken interventies zijn ook een aantal aanbevelingen uit de richtlijn niet aangetroffen. Zo wordt er bij geen enkele interventie of tool uitgebreidere diagnostiek afgenomen. Ook zou - indien relevant - een

uitgebreidere inventarisatie van de financiële problematiek plaats moeten vinden, zodat de interventies hier beter op in kunnen spelen. Bij de tools en instrumenten wordt veelal geen aandacht besteed aan het generaliseren van de geleerde vaardigheden. Ook wordt in beperkte mate het netwerk van de mensen met een LVB betrokken bij de instrumenten.

De aanbeveling 'een veilige en positieve leeromgeving' is niet goed mee te nemen in de beoordeling bij de interventies en tools omdat het concreet gaat om de interactie tussen de professional en de cliënt. Echter, er is bij de tools mogelijk deels aandacht voor, doordat er soms digitaal feedback wordt gegeven, door het geven van een beloning, tonen van duimpjes of simpele positieve teksten. Dit kan mogelijk het zelfvertrouwen van mensen met een LVB vergroten.

Wat opvallend is bij de besproken interventies die zich richten op mensen met een LVB en schulden, is dat zij zich voornamelijk richten op preventie en veel minder op curatie. Er is geen enkele interventie die zich curatief richt op mensen met een LVB én schulden. Alleen de algemene interventies voor mensen met schulden, zoals budgetbeheer en bewindvoering, zijn meer curatief (ook zijn beide algemene interventies daarnaast preventief van aard). De meer algemene interventies nemen taken en verantwoordelijkheden over of compenseren deze die voor mensen met een LVB sowieso moeilijk zijn. In die zin voldoen de algemene interventies globaal aan een paar algemene aandachtspunten waaraan interventies die zich richten op de LVB-doelgroep zouden moeten voldoen, zoals: het geven van meer externe sturing en het hanteren van meer structuur. Echter, om *aannemelijk effectief* te zijn zouden deze interventies specifiek aangepast moeten worden aan de LVB-doelgroep, aan de hand van de aanbevelingen uit de Richtlijn Effectieve Interventies LVB. Zo zou er o.a. meer gebruik moeten worden gemaakt van het afstemmen van de communicatie en het concreet maken van de oefenstof. Ook zou er (uitgebreidere) diagnostiek plaats moeten vinden en kan het netwerk meer betrokken worden.

4 Conclusie

Er zijn de laatste jaren steeds meer interventies ontwikkeld speciaal voor mensen met een LVB die zich richten op arbeidstoeliding of schulden. Er zijn geen interventies die zich specifiek richten op de combinatie van de arbeidsparticipatie van mensen met een LVB én schulden. Bij beide groepen interventies is er nog weinig bekend over de effectiviteit. Echter, er is voornamelijk in het buitenland al wel iets meer effectiviteitsonderzoek gedaan naar interventies gericht op arbeidsparticipatie. Opvallend is dat de in deze literatuurstudie beschreven interventies die zijn gericht op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB zich richten op zowel preventie als curatie. Terwijl de interventies die zich richten op mensen met een LVB en schulden zich voornamelijk richten op preventie. Alleen de algemene interventies⁹ die zich richten op schulden zijn ook curatief.

Zowel bij de interventies die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB als bij de interventies die zich richten op schulden bij mensen met een LVB, zijn verschillende aanbevelingen uit de richtlijn Effectieve Interventies LVB aangetroffen. Bij beide groepen interventies komen de volgende aanbevelingen aan bod: 'afstemmen van de communicatie, concreet maken van de oefenstof, voorstructureren en vereenvoudigen en netwerk en generalisatie'. Bij de interventies die zich richten op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB komt ook de aanbeveling 'veilige en positieve leeromgeving' naar voren.

Bij de bekeken interventies zijn ook een aantal aanbevelingen uit de richtlijn niet aangetroffen. Zo wordt er bij geen enkele interventie of tool uitgebreidere diagnostiek afgenomen, behalve bij een aantal interventies gericht op arbeidsparticipatie. Bij de tools en instrumenten wordt veelal geen aandacht besteed aan het generaliseren van de geleerde vaardigheden. Ook wordt in beperkte mate het netwerk van de mensen met een LVB betrokken bij de instrumenten. De aanbeveling 'een veilige en positieve leeromgeving' is niet goed mee te nemen in de beoordeling bij de interventies en instrumenten, omdat het concreet gaat om de interactie tussen de professional en de cliënt.

Veel interventies en instrumenten kunnen om *aannemelijk effectief* te zijn specifieker worden aangepast aan de hand van de aanbevelingen uit de Richtlijn Effectieve Interventies LVB. Bijvoorbeeld door het meer concreet maken van de oefenstof en het afstemmen van de communicatie. Verder zou er (uitgebreidere) diagnostiek plaats moeten vinden, indien mogelijk en relevant ook van de financiële problematiek. Op deze manier kunnen interventies hier meer rekening mee houden en op inspelen.

⁹ Deze interventies richten zich niet specifiek op mensen met een LVB, maar zijn voor een brede groep toegankelijk.

5 Literatuurlijst

- American Psychiatric Association (2013) *Desk Reference to the Diagnostic Criteria From DSM-5*. Washington: American Psychiatric Association.
- Bakker, H., Pickles, A., Wit, J. de, Borghouts-van de Pas, I., & Peters, M. (2014) *Arbeidsparticipatie jongeren met lichte verstandelijke beperkingen. Aangrijpingspunten voor sociale innovatie op basis van literatuurscan en oriënterende interviews. Onderzoek in opdracht van het UWV*. Rotterdam: Ecorys.
- Bakker, H., Pickles, A., Wit, J. de, Borghouts-van de Pas, I., & Peters, M. (2014) *Arbeidsparticipatie jongeren met licht verstandelijke beperkingen. Talenten zien, ontwikkelen en benutten door focus op werk en groei*. Rotterdam: Ecorys.
- Balanskaart (n.d.) *Meer over de Balanskaart*. Te raadplegen via: <http://www.debalanskaart.nl/balanskaart/>.
- Beer, Y. de (2016). *Kompas Licht Verstandelijke Beperking. Definitie, aspecten en ondersteuning*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Berg, B. van den, Heuts, L., Horssen, C. van, & Kruis, G. (2013) *Ondersteuning van jongeren met een LVB. Onderzoek naar doeltreffendere en goedkopere ondersteuning gericht op arbeidsparticipatie*. Amsterdam: Regioplan.
- Biederman, J., Faraone, S.V., Spencer, T.J., Mick, E., Monuteaux, M.C., & Aleardi, M. (2006). Functional impairments in adults with self-reports of diagnosed ADHD: A controlled study of 1001 adults in the community. *Journal of Clinical Psychiatry*, 67(4), 524-540.
- Boris Baan (n.d.) *Het project*. Te raadplegen via: <https://www.borisbaan.nl/het-project.html>.
- Cardol, M., Speet, M., & Rijken, M. (2007) *Anders of toch niet? Deelname aan de samenleving van mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking*. Utrecht: NIVEL.
- Clockwork (n.d.) *Tommie leert je met geld omgaan*. Geraadpleegd op: <https://www.clockwork.nl/case/tommie/>.
- Coenen, L., Visser, S. de, Westhof, F., & Engelen, M. (2012) *Arbeidstoeleiding vanuit het pro en vso. Tussentijdse evaluatie Werkschool en vergelijking met Boris*. Zoetermeer: Panteia.
- Collot d'Escury, A. (2007). Lopen jongeren met een lichte verstandelijke beperking meer kans om in aanraking te komen met justitie? *Kind en Adolescent*, 28 (3), 197-213.
- Disworks (2017) *Een werknemer met een verstandelijke beperking*. Te raadplegen via: <http://www.werkenmeteenbeperking.nl/downloads/werkgeversboekje-werknemer-met-een-verstandelijke-beperking-pdf.pdf>.
- Embregts, P. (2009) *Zorg voor mensen met een verstandelijke beperking. Menslievende professionalisering in de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*. Arnhem: HAN University Press.
- Geuns, R. van, & Stallen, M. (2017) *Inkomensvoorzieningen zijn voor veel armen te gecompliceerd*. In: Sociale Vraagstukken, 15 juni 2017. Geraadpleegd van: <http://www.socialevraagstukken.nl/inkomensvoorzieningen-zijn-voor-veel-armen-te-gecompliceerd/>.
- Goede, B., Tali, E., & Taal M. (2004). Jongeren met een licht verstandelijke handicap en zwakbegaafdheid aan het werk. *Onderzoek & Praktijk 2* (1), 10-17.
- Greenspan, S., Switzky, H. N., & Woods, G. W. (2011) Intelligence involves risk-awareness and intellectual disability involves risk-unawareness: Implications of a theory of common sense. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 36(4), 246-257.
- Groenewoud, M., Mallee, L., Witvliet, M., & Blommesteijn, M. (2014) *Op weg naar een effectieve arbeids re-integratie van arbeidsbeperkten. Lessen voor gemeenten*. Amsterdam: Regioplan.
- Hagen, B., Overmars-Marx, T., Soest, K. van, & Mulder, M. (2010) *Arbeidsparticipatie van Wajong'ers op de werkplek. De bijdrage van collegiale steun op de werkplek Wajong'ers*. Utrecht: Vilans.
- Hernandez, B., & Keys, C. (2000). Employer attitudes toward workers with disabilities and their ADA employment rights: a literature review. *Journal of Rehabilitation* 66 (4): 4-16.
- Holwerda, A., Brouwer, S., Boer, M.R. de, Klink, J.L. van der, & Groothoff, J.W. (2012) *Wat werkt voor Wajongers? Voorspellers voor vinden en behouden van werk in de Wajongpopulatie*. Groningen:

Universitair Medisch Centrum Groningen Rijksuniversiteit Groningen Afdeling
Gezondheidswetenschappen/ Sociale Geneeskunde, Arbeid & Gezondheid.

- Horssen, C.P. van, Berg, B. van den, Heuts, L., & Kruis, G. (2013) *Ondersteuning van jongeren met een LVB: Onderzoek naar doeltreffende en goedkopere ondersteuning gericht op arbeidsparticipatie*. Amsterdam: Regioplan.
- Howarth E., Mann, J.R., Zhou, H., McDermott, S., & Butkus, S. (2006). What predicts re-employment after job loss for individuals with mental retardation? *Journal of Vocational Rehabilitation* 24: 183-189.
- Kahneman, D. (2011) *Thinking, fast and slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kennisplein Gehandicaptensector (n.d.) Mensen met een LVB en de transitie: signaallijst Financiën. Geraadpleegd op: <http://www.kennispleingehandicaptensector.nl/gehandicaptenzorg/Verdieping-Clientgroep-Lichte-verstandelijke-beperking-Signaleringslijst-financien-LVB>.
- Kennisplein Gehandicaptensector (n.d.) *Verstandig Ondernemen*. Te raadplegen via: <http://www.kennispleingehandicaptensector.nl/gehandicaptenzorg/Bronnen-Verstandig-ondernemen.html>.
- Kuiper, C., & Zuithof, M. (2016) *Roeland van Geuns: Veel wijkteams blijven bezig met schulden, zonder dat ze de kennis in huis hebben*. Geraadpleegd van: <https://www.movisie.nl/artikel/roeland-geuns-veel-wijkteams-blijven-bezig-schulden-zonder-ze-kennis-huis-hebben>.
- Kwekkeboom, M.H., & Weert, C.M.C. van (2008) *Meedoen en gelukkig zijn: een verkennend onderzoek naar de participatie van mensen met een verstandelijke beperking of chronische psychiatrische problemen*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Lierop, B.A.G. van (2002). Werken met een verstandelijke beperking. *NTZ* 28 (1): 37-47.
- Madern, T. (2015) *Op weg naar een schuldenvrij leven. Gezond financieel gedrag noodzakelijk om financiële problemen te voorkomen*. Utrecht: Nibud.
- Madern, T., Jungmann, N., & Geuns, R. van (2016) *Over de relatie tussen lees- en rekenvaardigheden en financiële problemen*. Amsterdam: Stichting Beheer en Ontwikkeling Instrumenten Ondersteuning Vakmanschap Sociaal Domein.
- MEE (n.d.) *Training voor schuldenaanpak bij mensen met een LVB*. Geraadpleegd van: <https://www.mee.nl/aanbod/trainingen/training-voor-schuldenaanpak-bij-mensen-met-een-licht-verstandelijke-beperking>
- Mesis (n.d.) Financiële Signaallijst. Geraadpleegd op: <https://mesis.nu/financiele-signaallijst/>.
- Movisie (2014) *EigenWerkWijzer voor inzicht in wat iemand met een arbeidsbeperking kan en wil*. Geraadpleegd via: <https://www.movisie.nl/tools/eigenwerkwijzer-inzicht-wat-iemand-arbeidsbeperking-kan-wil>.
- Mulder, M. (2015) *Weet wat je kan. In gesprek over LVB*. Amsterdam: Trajectum.
- Neijmeijer, L., Moerdijk, L., Veneberg, G., & Muusse, C. (2010) *Licht verstandelijk gehandicapten in de GGZ; Een verkennend onderzoek*. Utrecht: Trimbos-Instituut.
- Nieuwenhuijzen, M. van, Orobio de Castro, B., & Matthys, W. (2006) Problematiek en behandeling van LVG jeugdigen: Een literatuurreview. *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen*, 32(4), 211-228.
- Oploo, M. van, Diepenhorst, M., Hollander, M., & Stevens, L. (2011) *Beter vroeg voor later? Het effect van vroege diagnose op latere arbeidsparticipatie*. Zoetermeer: Panteia.
- Overvest, N., & Didden, R. (2016) Jongvolwassenen. In: Didden, R., Troost, P., Moonen, X., & Groen, W. (Red.), *Handboek psychiatrie en lichte verstandelijke beperking*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Pameijer (2015) *Geld telt*. Geraadpleegd van: http://www.pameijer-geldtelt.nl/sites/default/files/bijalgen/folder_geld_telt_versie_april_2015.pdf.
- Pameijer (n.d.) *Links*. Geraadpleegd van: <http://www.pameijer-geldtelt.nl/links>.
- Schuurman, M., Krober, H., & Verdonschot, M. (2013) *Armoede bij mensen met beperkingen. Resultaten van een onderzoek naar gevolgen voor inclusie, preventie en benodigde ondersteuning*. Nieuwegein, Dordrecht, Utrecht: Kalliope Consult, Inclusie.nu en Vilans.
- SCP (2014) *Zorg Beter Begrepen. Verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Smart met Geld (n.d.) *Training Smart met Geld voor praktijkschoolleerlingen*. Geraadpleegd van: <http://www.smartmetgeld.nl/professionals/training>.

- Smart met Geld (n.d.) *Wat ga je doen tijdens de training Smart met geld?* Geraadpleegd op: <http://www.smartmetgeld.nl/jongeren/inhoud-training>.
- Soenen, S.M.T.A. (2016). *Mild intellectual disability: an entity? Mapping clinical profiles and support needs*. Universiteit Leiden: Academisch proefschrift.
- Soest, K. van (2011) *Verstandig ondernemen. Over begeleid ondernemen met een verstandelijke beperking*. Utrecht: Vilans.
- Steffie.nl (n.d.) Geraadpleegd op: <https://www.steffie.nl/>.
- Stimulansz (n.d.) *Publieksinformatie voor mensen met een LVB en schulden*. Geraadpleegd van: <https://www.stimulansz.nl/product/videos-publieksinformatie-mensen-lvb-en-schulden/>.
- Suto, W.M.I., Clare, I.C.H., Holland, A.J., & Watson, P.C. (2005) Capacity to make financial decisions among people with mild intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49(3), 199-209.
- Teeuwen, M. (2012) *Verraderlijk gewoon: licht verstandelijke gehandicapte jongeren, hun wereld en hun plaats in het strafrecht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Vrij, P. de, & Kaal, H. (2015) *Licht verstandelijke beperking in detentie. Een handreiking voor medewerkers van DJI in de omgang met gedetineerden met een LVB*. Leiden: Hogeschool Leiden.
- Willner, P., Bailey, R., Parry, R., & Dymond, S. (2010) Evaluation of the ability of people with intellectual disabilities to 'weigh up' information in two tests of financial reasoning. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54(4), 380-391.
- Wit, M. de, Douma, J., & Moonen, X. (2012) *Richtlijn effectieve interventies LVB. Aanbevelingen voor het ontwikkelen, aanpassen en uitvoeren van gedrag veranderende interventies voor jeugdigen met een licht verstandelijke beperking*. Landelijk Kenniscentrum LVG (2e druk). Utrecht: Dekkers.
- WRR (2017) *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.
- Zoom, M. (2012) *Wat werkt bij jeugdigen met een licht verstandelijke beperking?* Utrecht: NJI.

6 Meer informatie over diverse interventies

Interventies gericht op arbeidsparticipatie van mensen met een LVB

Interventie	Website
Enspiratie	http://www.enspiratie.nl/
Harrie - CNV Jongeren en Vilans	http://www.ikbenharrie.nl/informatie
Stichting Jobstap	https://www.jobstap.nl/
Adapt	http://adapt-reintegratie.nl/
Boris brengt je bij 'n baan - SBB, PO-raad en LWv-Pro	https://www.borisbaan.nl/homepage.html
Wajong talenten	https://www.wajongtalenten.nl/over-ons
Begeleiding vanuit hulpverleningsinstellingen	Bijvoorbeeld: https://middin.nl/volwassenen-met-een-licht-verstandelijke-beperking
Een koffer vol gereedschap!' - Kennisplein Gehandicaptensector	http://www.koffervolgereedschap.nl/
De Balanskaart - Enspiratie	http://www.debalanskaart.nl/balanskaart/
Baan2GO	www.baan2Go.nl
Onbeperkt aan de slag	http://onbeperktaandeslag.nl/
De EigenWerkWijzer	https://www.blikopwerk.nl/eigenwerkwijzer
Sollicitatiebijsluiters - CNV-jongeren	https://www.denormaalstezaak.nl/wp-content/uploads/2015/04/CNV-sollicitatiebijsluiters-Wajong.pdf
INVRA arbeid	http://www.invra.nl/arbeid
Folder voor werkgevers - Disworks	http://www.werkenmeteenbeperking.nl/downloads/werkgeversboekje-werknemer-met-een-verstandelijke-beperking-pdf.pdf
Boekje 'Verstandig ondernemen' voor begeleiders - Vilans	http://www.kennispleingehandicaptensector.nl/docs/producten/Verstandigondernemen.pdf

Interventies gericht op schulden bij mensen met een LVB

Interventie	Website
Grip op je Knip - MEE	http://www.doras.nl/Media/Doras/Agnes/Grip%20op%20je%20Geld.pdf
'Smart met geld' voor jongeren met een LVB - MEE, Rabobank Foundation en Ministerie van SZW	http://www.smartmetgeld.nl/
Video's over schulden - MEE NL en Stimulansz	https://www.stimulansz.nl/product/videos-publieksinformatie-mensen-lvb-en-schulden/
Adviespunt Geld Telt - Pameijer	<ul style="list-style-type: none"> Website: http://www.pameijer-geldtelt.nl/ Informatiefolder: http://www.pameijer-geldtelt.nl/sites/default/files/bijalgen/folder_geld_telt_versie_april_2015.pdf
Steffie.nl - Stichting Leer Zelf Online	https://www.steffie.nl/
Oefenen.nl - Stichting Expertisecentrum Oefenen.nl	https://oefenen.nl/
Financiële signaallijst Mesis - Stichting Mesis, in samenwerking met Hogeschool van Amsterdam MEE Amstel en Zaan,	https://mesis.nu/financiele-signaallijst/

Kennisplein Gehandicaptensector en Stichting SPZ	
E-learning Smart met Geld - MEE NL en Leer Zelf Online	https://e-learning.smartmetgeld.nl/

